

માષાદિમર્શ

સંપાદક : હરિવલ્લભ ભાયાણી

પુસ્તક ૩]

[અંક ૧

જાન્યુઆરી : ૧૯૮૦

(પ્રકાશિત : એપ્રિલ, ૧૯૮૦)

શાંતિભાઈ આચાર્ય	પોશીનાપટ્ટાની ભીલી બોલી	૧
દિ. દ. માહુલકર	‘ આયુર્વરી ટાવર, પ્રયોગશાળા અને હરી ’	૧૬
અત્રતત્ર	૧. ભાષાવિજ્ઞાન અને ભાષાવ્યવહાર- વિજ્ઞાનની ‘ લિંગ્વિસ્ટિક્સ ’ અને ‘ પ્રેગમેટિક્સ ’ ની અવિભાજ્યતા, ૨. ભાષાવિચારની વિસ્તરતી ક્ષિતિએ	૨૯
સંપાદકીય	શબ્દકોશરચના પર પરિસંવાદ; ભારતીય વિશેષ- નામોના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયનમાં એક નવું પ્રસ્થાન; ઇન્ટર્નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ટ્રિવિડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક્સ	૩૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

ભાષાવિમર્શ

- 'ભાષાવિમર્શ'માં ભાષાવિજ્ઞાન તથા ગુજરાતી અને ઇતર ભારતીય ભાષાઓને લગતા મૌલિક સંશોધન-અધ્યયન-લેખો, એમના અનુવાદ, ગ્રંથસમીક્ષા વગેરે પ્રકાશિત થશે.
- વર્ષનાં ૨૦૦થી ૨૫૦ પૃષ્ઠ, ચાર અંક, અનુક્રમે જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ અને ઓક્ટોબરમાં પ્રકાશિત.
- વ્યક્તિ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦૦, સંસ્થા માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૫-૦૦; છૂટક અંકની કિંમત રૂ. ૪-૦૦
- લવાજમ, વિનિમય માટેનાં સામયિકો વગેરે મોકલવાનું સરનામું :
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
C/o શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
- લેખો અને અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો મોકલવાનું સરનામું :

Dr. Harivallabh Bhayani
111, Prashanth Nagar. West Fort,
TRIVANDRUM 695 023

- પ્રગંધ : વાડીલાલ ડગલી, શિવકુમાર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી

નવા વર્ષનું લવાજમ જેમણે હજી ન મોકલ્યું હોય તેઓ તરત જ મોકલી આપે એવી વિનંતી છે.

આ જાન્યુઆરીનો અંક મોકલો થયો તે બદલ સંપાદક દિલગીર છે.

પ્રકાશક : રઘુવીર ચૌધરી, મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

C/o. શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, ૨. છો. માર્ગ, અમદાવાદ-૯

મુદ્રક : કાન્તિભાઈ મ. મિસ્ત્રી, સાહિત્ય મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧ ફોન : ૩૬૦૪૭૨

ભાષાવિમર્શ

જાન્યુઆરી, ૧૯૮૦

પોશીનાપટ્ટાની લીલી ખોલી

શાન્તિભાઈ આચાર્ય

[નોંધ : આ આદિવાંસી લોકકથા ૧૯૭૫ના જાન્યુઆરીમાં પોશીનાપટ્ટાના ભાષાસંશોધન-પ્રવાસ વખતે એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ ઉત્તર ગુજરાતની ભાષાના સંશોધન-કાર્ય અર્થે પછીનાં ચાર વર્ષો દરમિયાન અનેક વખત પોશીનાપટ્ટામાં જવાનું થયું હતું. આ ગાળા દરમિયાન ઈત્રાલ ગામના શ્રી સતરાભાઈ નોખાભાઈ ડાહી પાસેથી મેળવેલી મૂળ સામગ્રીમાં વિશેષ સુધારાવધારા થતા ગયા હતા. પરિણામે આ સ્વરૂપે વાંચકો સમક્ષ આને રજૂ કરી શકાઈ છે.

આ કથા જેડબ્રહ્મા તાલુકામાં આવેલા 'પોશીનાપટ્ટા' તરીકે ઓળખાતા વિસ્તારના ગરાસિયા આદિવાસીઓના જીવન પર ધણો બધો પ્રકાશ નાખી જાય છે.

વાંચકો 'ભાષાવિમર્શ' માં ૧૯૭૯ ના અંકની કથાની લીલી સાથે આ લીલી-સ્વરૂપને સરખાવશે તો આની ભિન્નતા સ્પષ્ટ તરી આવતી જણાશે.

અહીં લિપિસંકેતો અને રજૂઆતની વ્યવસ્થા પૂર્વની કથામાં હતાં તે મુજબ જ રાખવામાં આવ્યાં છે.]

૧ : ૦ પાઠ

સાલેાર દુહી ઝુગોઝુગ

સાં

નતા, સુરજ નતા, અકાસ નતુ, ધરણ નતુ તેહીવળ અતારીયો ઝુગ હતો. અતારીયા ઝુગમાં ભગવાન, દેવીઓ, એ સે હતાં. મનખા અવતાર નતો. ભગવાને વીસાર કરો કે ઝુઓ, હવેણ્યો આ અતારીયો ઝુગ બહલી રો સે. હવે મનખા અવતારને પેદા કરું. હવે મનખા અવતાર પેદા કર્યા વગર સાલે ને. એમ કરીને પેસણ્યો ભગવાને એક કાસા માથાનું મોનવી કરું.

પેસણ્યો મોનવીમાં ઝીવ કાલો. મોનવી હેડતું-ફરતું થું, બોલતું થું, ખાતું થું, પીતું થું, કમાતું થું. હવેણ્યો આ મોનવીને ભગવાને ઉત્પન તો કરું. હવે આ મોનવી વસારે કે 'મારે ગાયો વગર ને સાલે'. તેહીવળ પેસણ્યો આ મોનવીએ માટીની એક ગાય બનાવી. ગાય કાસી માટીમોથી બનાવીને પેસ ભગવાનને વતારી. ભગવાને પેસણ ગાયમાં ઝીવ કાલો.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

ભા. ૧/૧

ભગવાને વીસાર કરો 'ગાયમાં ઝીવ તો ધાલો પણ આ સરસે દેવી રીતે ? અતારીયો ઝુગ સે તે' અને ખાંવા વાસ્તે કોંક તો ઝોઈ સે.' પેસણ્યો ભગવાને અણી સાલોરને સુંગરાને ટોડે દીવા મેલ્યા. આ દીવાને અઝવાળે અઝવાળે સરસે, ખેર ખાસે, પોણી પીસે ને સોન્ટી સી બેસી રેસં. એમ કરીન પેસણ સુંગરાને ટોડા ઉપર દીવા મેલા સે.

ભગવાન પેસણ્યો એ દીવા સળગાવે' સ. પેસણ સાલોર દેવી મગરામાં આયસ. મગરામાં ખોર ખાઈ, બપોર દન નો તાપ થાય સે એતણ્યો હેંડી હેંડી ઝાય સ. તલાયે પોણી પીન આખો બપોર સોન્ટીસી બેસેસ. પાસુ સોંજનુ થાય સે ન પાસી સરવા ઝાય સે. એમ આખુ અતારીયા ઝુગમાં સાલું.

એમ કરતોં કરતોંમાં સમાઝુગ આવો સે. તેંહીવળ થોં સોંદ થોં સે, સોંદ નેપળથોં સે ને પેસણ ધઉળાઝુગ પેદા થોં સે. ભગવાને ધરતી રસી સે. તેંહીવળ ભગવાન, દેવીઓ, ગાયો ને મનખા અવતાર એ બતું ધઉળાઝુગમાં આવો સે. ધઉળાઝુગમાં આવી સે પેસણ એકની અનેક ગાયોં વતી સે, એકનોં અનેક મોનવી વતાં સે.

તેંહીવળ પેસણ્યો સાલોરદેવી વીસાર માણડે સે. 'અમે આ એકની અનેક તો વતીયો પણ હવે અમારુ પાલણપોસણ કુણ કરસે ?, ભરણપોસણ કુણ કરસે ?' સાલોરદેવી પેસણ્યો વીસાર કરે સે કે એક ડીગ્યાનો ડોમોર સે. અણા ડીગ્યાના ડોમોરા કન આપણે ઝાઈ એ. એ આપણોને ભરણપોસણ કરસે ને આપણને જળવસે. નીતો આપણી આતરીબતી રૈયત સે તે જળવાયે' દેવી રીતે ? કોઈક જળવણાવાળો ગોવાળ તો હોવો ઝોઈ એ.'

એમ કરીન પેસણ્યો સાલોરદેવી હેંડી નેકરી સે. હેંડી હેંડી ઝાયસે તાં ડીગ્યાનું ડોમોર થાકેલું પાકેલું, બપોરે ખરો તેપ થો સે તે ખાખરાના સાંયલે સુંતેલું સે. તેંહીવળ પેસણ્યો સાલોરદેવી પેખ બદલીન બાઈલી થાઈ ને, ઝાઈ ને કે 'એ ડીગ્યાના ડોમોર, કેમ સુનો સે ? આજે તને ઉં દુઠી ઝુગોઝુગ ને પહેવોપહેવ. ઝો તું મન સાસવી સખતો સે તો કરજે મોટો ઝોટો ને તાર ખેર બખનુ કરજે. તન આજે ઉં દુઠી, ભવોભવ ને ઝુગોઝુગ.' પેસણ ડીગ્યાના ડોમોરની ઉંગ ઉડી ઝાય સે. ઝુએ તો કોંઈ નસી. સાલોરદેવી તો અણોપ થઈ ગઈ સે.

પેસણ્યો ડીગ્યાનો ડોમોર એસું થાકેલુપાકેલુ ઉઠુ. ઉણુ થઈન થોરીક સાસ્યો ખાધી સે ને ઘેર ઝાય સે. ઘેર ઝાઈન કાકો-પાઈઓને સાદે સે. સાદીન પેસણ મોટો ઝોટો કરે સે. પેસણ્યો સોંજ વેળા થઈ સે. સાલોર દેવીઓં આવે સે.

કોઈ અરદી આગળ છે ને અરદી પાસળ છે, કોઈ વૉસે છે, કોઈ ગોંગરે છે. એમ કરતી બત્તી આવે છે. આરાધ્ન કરે છે.

હવે સાલોરદેવીએ ડામોરને અગળસુ કયલુ હતુ કે “અમે અમે તે કરીએ તો પણ ‘સોં સોં’ એમ મ કેળે, નકર થાર ઓઠામાં વળી એતરી રેસે અને બીઝી વોંહળ અસેં વે નાસી જસેં.”

પેલો ડામોર આ પુલ્લી ગો છે. ગાયો અરાયો થાતામાં વણાય ‘સોં સોં’ એમ કોં. અતરે પેસણ્યો અરતી ઓઠામાં રઈઓ, અરતી બારી રઈઓ. અરતી મગરામાં જતી રઈઓ. મગરામાં જતી રઈઓ એ હન્ના થઈ, બુઠારા થઈ, સુવેરા થઈ, રોજરા થઈ, સામરા થઈ એમ અંગલી અવસ્થામાં થઈ ગઈઓ. અને મગરામાં જગે જગે લટકવા લાગી.

ઓઠામાં વળી એ ગાયો રઈઓ. ડીઝ્યાના ડામોરે એન્યોન સનાવીઓ અને પેસણ્યો એન્યોન જળવણા લાગો. લગભગ એક ઝુગ તરી તો ઝાળવી.

પેસણ્યો સાલોરદેવી વીસાર કરે છે કે ‘આપણો ડીઝ્યાના ડામોરને પારખીએ. સુ કરેસ? આપણેન કેતરાકમાં રાખેં સે?’ એમ કરીન પસે એણીયોનો વરો ગોતો સે એણાન કે ‘એ પાય તું મોદો થા. ડીઝ્યાનો ડામોર કેતરોક આપણોના સ્નાનમાં સેં એમ આપણો ઝોઈએ. હવેણ્યો કંઠાળી ગા સે કે સું કરેસે?’ ગોતો કે ‘ખરાખર સે બાઈઓ, તમે બત્તી ઝોં અન ઉં થોં સું મોદો. સું કરેસ તે ઝોઈએ ત ખરા?’ એમ કરીન પેસણ ગોતો સે તે મોદો થાય સે ને ઓઠામાં સૂઈ રે સે. ગાયો ગઈ સે સરવા.

ડીઝ્યાના ડામોરે વીસાર કરો ‘હવેણ્યો આ ગોતો સે તે મરી આવો સે. આમ નકામો ખગરી આવો સે એના કરતો માર વાલડુ વાટવુ સે તે આખા ગોમને સાદી લાવુ. તે બતા વાલડુ વાટસુ ને આજ ગોતો મારીને ખાસું.’

પેલો ગોતો આ ફોંપળી ગા. તેંહીવોળ ગોતો ઉઠીને જતો રા. ઝાઈને બત્તી બેનો ગાયોને વાતો કરી. સાલોર કે ‘ઈપ રેઝો. હવેણ્યા ડીઝ્યાના ડામોરાના પારખા કરવા સે. ડીઝ્યાનો ડામોરો હવે આપણને મારસે, સીધા મેલસે નંય.’ પેસણ ગોતો કે ‘કે બાઈ બાઈ તું ઝોર દઈન કરઝે નકર મન તો મારસેં.’ સાલોર કે ‘પાય, ને મારવા દંય, તું સું કરવા સીન્તા કરેસ?’ એમ કઈને સાલોરદેવી ઝાય સે.

હંડી હંડી હંડી ઝાય સે એતરામાં તો ઝુઝર મગરામાં આવેં સે. બોબો ને ઝુઝરો બે પાય આવેં સે. પેસણ્યો સાલોરદેવી ડોસીનો વેસ લ્યે

સે. ડોસીના વેસ લઈને માથે સો-સાત દનોની પમેરની માખો પમેસે એવી સાસ લઈને જાય સે. કાપડો ય બખનો નસી. દુટેલા જેસ સે. ઓખને લાવે તો મોટુ ને ખાય ને મોટુને પાવે ત ઓખ ને ખાય એવી થઈ સે. પેલો ભોળે સે તે દેખી ગો સે.

ભોળે કે 'ઓહો, પોટી, ઈપ રેઝે.' પોટી કે 'સું સે દીકરા?' ભોળે તો 'ઈપ રેઝે' એમ કઈન ડોસીના માથા ઉપરસુ તોલરી લીધી. પોટી કે 'દીકરા તન ને પાવે. તુ તે મોટેનો મોનવી કેવાય. આ સાસ સાત દનોની કાહઈ ગેલી સે. તોય ભોળે કે 'પોટી પોટી, ઈપ રેઝે.' એમ કઈને ભોળે તે મોટી મોટી મુસો સે તે આડી વાળે સે ને પસે તોલરી મુટે માટે સે. ખતી સાસ ભોળે પી જાય સે.

પેસણ્યો મુસો ખંખેરી નાખે સે તે માખો હેડી પરે સે. તેંહીવળ સાલોરદેવી ખોલે સે 'અલા ભોળ ગુઝરા, આઝી તને ઉં દુઠી પવોપવ ને ઝુગોઝુગ. તને પારખવા સ આવી તી. ચાર ઘેર જા. અમે આવી ગઈ ને ચાર ઘેર વાસો થઈ ગો.' ભોળે પાસા વળા સે. ઘેર જાઈન મોટો ઝોટો કરા સે.

અતરાકમાં તો સમી સોંજ થઈ સે. દન તો આટવા ગો સે. તેંહીવળ તો ખતી ગાયો આવણા લાગી સે. આવતી આવતી ઝોટામાં નસી સમાણી તે નવા ઝોટા કરવા પરા સે. એતરીખતી ગાયો આવી સે કે વાગજના ગુઝર તો રાઝી થઈ ગા સે. આ મોટું ધન મળી ગું.

એમ કરીન પેસણ્યો ભોળે થો સે ગુવાળ, ગુઝર થો સે ટોગરાનો ગુવાળ. એમ ઝુદા ઝુદા ગુવાળ થાં સે. સોન્ટીસા ખોંસે, પીસે ને મઝા કરે સે. પેસણ્યો રોકતા રોકતા એક ઝુગ વીતી ગો સે.

પેસણ્યો એક ખાખો લખરીયો સાલોરને ટેવે થોંસે તે ધાવે સે. સાલોરદેવી ખારખાર ધરા તો દુદ આલતી. તેરમે ધરા એનો ટોગરો વાસ-લીઓ ધાવતો. કેદુદનો લખરીયો ખાખો ધાવણા પરો તેદુદનો વાસલીઓ મરવા પરો સે. પેલા ખારખાર ધરા દુદના પરાતા હવે કે' રા? પેસણ્યો ભોળે ને ગુઝર વીસાર કરે સે કે 'આપણી ગાયને કોંક થુ સે. કોંક કરવું પરે.' પેસણ્યો એરાવેંસ દેવાળાંભોંપાળા કરેંસ પણ્ણ કોંય ખખર નસી પરતી. પેસણ્યો થાય સું? કોઈ લ્યેસ કે સું? એમ કરીન પેલા મગરામાં તાકી રાં સે. તાર પેલો લખરીયો ખાખો આવે સે તે ભોળે ઉંસો સો મોટે સાલરે સરીન જોઈ રાં સે. લખરીઓ ખાખો દુરાસો આપીન ટોગરુ થાય

સે. વાસતો વાસતો આવીન પેસણ્યો સાલોરને આવેસે. સાલોર સાટે સે. પેલો થાવે સે ને સાલોર સાટે સે. એમ ને એમ પેસણ્યો એ દેખી ગો સે. પેસણ્યો ભોળે ધામીન ગો સે. પેલો ભેખ બદલીન ઝાતો રો સે. ભોળાએ સાલોરને કબજે કરી સે. સાલોરને હવે સરવા ઝાવા દેતા નહીં. ઘેર ને ઘેર ખુટે ખાર આવે સે, પાણી આવે સે. પેસણ્યો સાલોર એક દન ભોળાને કે 'ભાઈ ભોળલા, સું કરવા મને ખાતોસ? હુખુ તો કેજદીતું ધાવીન જાતુ રેજુ. હવે નંચ ધવાડુ. માર વાસલીઓ મરવા પરાં સે અને એને સું કરવા ધવાડુ?' આમ સાલોરે ભોળાને તો ભોળવો સે. પેસણ્યો ભોળાએ એસે ગાયો સાતે કાડી સે સરવા. ગાયો સાર ગઈ સે ને ભોળા તો સાલોરને વોંસાળ ને વોંસાળ સે. પેસણ્યો સાલોર તો ભોળલાને ભોળવી ઝાયને નાહી સે.

એમ ને એમ ભોળા વોંસાળ ને સાલોર અગળ. ઝાતાં ઝાતાં ભખરીયા બાવાની ગુફા આસની આવી સે. ભગરો આસનો આવો સે.

પેસણ્યો એક મોર ઠોંસામાં બેસી રો સે. મોરને ભોળલો કે 'પાય, પાય, કળાઈરા, આઝ મન તું બસાવે તો તન સોનાને ઝેવો મુગટ ચાર માથે પેરાવસ. પાય ચાર પેસરા ઉપર બેસારીન થોરેક મેલી આવ.' મોર કે 'માર દેહી પર પેસરો ઉપર તન બેસાડું તો ખરો પણ ચાર પેગોને ભારે હું મેસળઈ ઝઉં.' ભોળા કે 'માર એતરો પાર કોં સે? મન લઈન ઉડ.' તેંહીવળ મોર ભોળાને લઈન ઉડો સે. એને એક ખેતર વાસ મેલી આવો સે. ભોળા તે પેસણ એંસા આવતે પાસો બેસી ગો સે. પેસણ મોરને કે 'મોરીયા મારી સાલોર ગાય વતાર નેકર તું સોર થા.' ભોળાએ તો ગાયના પેગ અતરામાં ભાળ્યા સે. એથી મોરને ફેરથી કે 'મોરીયા ગાય વતાર નેકર થાડું ભોડું આઝ હું તોરી નાખું.' મોર તેંહીવળ કે 'પાય તું મન મ માર. ચાર સાલોર તો ઉં મેલી આવો સું.' એમ કરીન પસે ભોળાને લઈને ઝાય સે. પેસણ્યો ભોળાને ઉતારીન કે 'લે ભોળ, મેં આતરાતરે ગાય મેલી સે. પેસણ કેમની ગી ઈ મન ખબરે નહીં.' ભોળા તો પેસણ પેગે ન પેગે ઝાય સે.

ઝઈને ગાયને જાળે સે તો ભગરીઓ બાળો સાલોરને દુદ ડેસે સે. ભોળા આ ઝોઈન કે 'ભગરીઆ ધણા દન તો તન ઝોતો તો પણ આઝ ને ઝીવીએ હો કે? ભગરીઆ હું સું વાગઝીનો ગુઝર ને તું સો ભખરીઓ. આઝ તું ઝીવણો નહીં.' પેસણ બાળો પણ તયાર થઈ ઝાય સે. બેચ બરાબર અરપાય સે. એક હેઠે ને એક ઉપર, એક હેઠે ને એક ઉપર.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

ભા. ૧/૨

એકે હટતો નહીં. સેવટે ભોળે હારી ગય છે. પેસણ્યો ભોળે કે 'ભખરીઆ મારી સાલોરને ગાવા દે. હું તાર ઘેર સાકરી કડું ને તાર ખત્તી જળવણી કડું.' ભખરીએ પેસણ્યો સાલોરને ગાવા દીધી છે. સાલોર પાસી ઝાતી રંઈ છે ને ભોળે ભખરીઆ બાબાને ઘેર નોકર રો છે.

પાસો લગલગ એક ઝુગ વીતી ગો છે. બાબો ભોળને મારવાનો વીસાર કરે છે. પેસણ્યો એક દન બાબો ભોળને ખોલાવીને કે 'ભોઝા, આજ તું સોણા કીટકા વીણુએ. મું ઝાઉં સું બારે કોંણીઓનું તેલ લેવા. આપણે મોટું ખાણું બનાવણું છે.' એમ કરીને પેસણ્યો બાબો ગાય છે બાર કોંણીઓના તેલ લેવા. ભોળે સોણા કીટકા પેગા કરે છે. ભોળે આમ બાળીને તીયાર થોં છે એતરામાં બાબો તેલ લઈને આવો છે.

આવીને પેસણ બાબે તો મોટી કરઈઓ મેલી છે. મોટી કરઈ મેલીને ખેડું તેલ ઉકળાવુ છે. તેલ ઉકળુ છે. પેસણ બાબો ભોળને કે 'તું આગળ મા.' આમ કરીને મારવાની તીયારી કરે છે. પણ ભોળને આ ખબર હતી.

બાબો કોંણીઓનું તેલ લેવા ગો તારે ભોળને સું કઈને એ તો ? કે 'ભોઝા, આ સ્યાર ઓલ્લીઓ છે' એ ઓલ્લીઓ મ ઉગારજો. સોણા કીટકા વેણીને તીયાર રેજો. એતરામાં મું બાર કોંણીઓનું તેલ લી આવું.'

તેહીવળ ભોળએ વીસાર કીધો કે મને ઓલ્લીઓ ઉગારવાની કેમ ના કે છે ?

પેસણ ભોળએ પેલી ઓલ્લી ખોલી છે. ઓલ્લીમા તે એક કોરી છે. કોરી ભોળને કે 'ભોળ તું સું વીસાર કરે છે ? બાબે તો તને મારવાની કાટ કરી છે.' ભોળે કે 'એ કોરી બાઈ, તું મન હવે કે હું કેવી રીતે ઝીવું ?' કોરી કે 'તને પેલા સઉરી ફેરા ફીરાવસે. પેસણ્યો તને નકળ કરસે. ઉંસો કરીને નાખસે કરઈમાં. તું તરઈ જાયસ ને પેસણ તને ખાઈ ઝાસે.' ભોળે કે 'કોરી બાઈ, તું મન આનો ઉપા આલ.' કોરી બાઈ કે 'તું એમ કરજે કે પેલો તું અગળ થાજે ખરો, પણ તને ઉંસો કરે તારે કુદીને અકુળી ઝાજે. અને 'ગુરુજી તું આગળ થા' એમ કેજે. અને તરત ગુરુજીને સાયને પસે માં નાખજે. એમાં પરસેને બાબો મરી ઝાસે અને તું ઝીવીસ.'

ભોળએ પેસણ બીઝી ઓલ્લી ખોલી. એમાં તો બસ માથોં. સ માથોં. ભગરીઓ મોનવીના ધર ધર ખાંસે એના માથોં સગરી મેલે છે. માથોં ભોળને કે 'પાય, અમે નવ થાં ન તું દેસમો.' ભોળે કે 'કેમ પાય ?' તો કે 'આજ તને ભખરીઓ મારવાનો છે.' ભોળે પુસે છે 'હું કડું તો મું ટળું ?'

તો કે 'તને કોરીએ સલાહ આલી સે એમ તન ઉંસો કરીન કરઈમાં નાખવા
આય તાર તું બાબાને નાખી દેજે. એ ત બળી ઝાસે. એની ઝવાળા થાય
એનું સોનુ થાસે. જે નેસો રેસે તે પાગ રુપાનો થાસે. તું એનું બોડું મ
તોરજે. એ બતું તું લઈ ઝાઝે. તને આમ માલ મળસે.'

પેસણ બોળએ તો તીજી આલ્લી ખોલી. તીજી આલ્લીવાળા કે
'બોળ તું લખરીઆનું બોડું મ તોરજે. અને બોડું તોરીસ તો થાડું
કટ્યાનાશ થાસે. તને સોનુ મળે ઈ બતુ લઈ ઝાઝે આતરુય મ મુકજે.'

પેસણ બોળએ સોથી આલ્લી ખોલી. સોથી આલ્લીવાળા કે 'પામ,
સેતરાઈસ મ. ઝો સેતરાઈસ તો મરીસ ને ને સેતરાઈસ તો તન કોઈ
મારનાર નસી. થારો બસાવ થઈ ગો.'

બોળને તો એમ સ્યારે સલાહ મળી ગઈ સે.

૨ : ૦ ભાષાપૃથક્કરણ :

પૃથક્કરણ માન્ય ગુજરાતીના સંદર્ભે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. માન્ય
ગુજરાતી કરતાં આ ભાષાસ્વરૂપના તફાવતો કેવા કેવા છે તે પ્રત્યે ધ્યાન
દોરવામાં આવ્યું હોવાથી ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને આ પૃથક્કરણ
ઉપયોગી થશે તેવી ધારણા છે.

આ ઉપરાંત ઇતિહાસવિદો, લોકસાહિત્યકારો, સાહિત્યકારો અને
ભાષાશિક્ષકોને પણ આ સામગ્રીમાંથી રુચિ મુજબ કંઈક પ્રાપ્ત થાય તેવું છે
તેમ અમારું માનવું છે.

૨ : ૧ ધ્વનિતત્ત્વીય :

- અગ્રસ્થાનના તેમજ મધ્યસ્થાનના ધોષ મહાપ્રાણ સ્પર્શો ધ, ઢ, ધ, લનું
અધોષ અલ્પપ્રાણસ્પર્શ + પ્રાણતત્ત્વ થવાનું લક્ષણ જવલ્લે જ જોવા
મળે છે. ભીલીના આ સ્વરૂપમાં ધોષ મહાપ્રાણનું જેમના તેમ રહેવું,
અધોષ મહાપ્રાણ થવું અને કોઈ વાર જવલ્લે અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ + પ્રાણ-
તત્ત્વવાળું ઉચ્ચારણ મળવું એવા ત્રણ વિકલ્પો જોવા મળે છે.

ઉદાહરણો :

ધ	ઢ	ધ	લ
ધરા	—	ધરણ	બોડું
કોરી	ઓટો	બતુ	પાઈ
—	—	—	પહેવોપહેવ

આ દૃષ્ટિમાં કોઈક કોઈક કિસ્સામાં મધ્યસ્થાનમાં ધોષ અલ્પપ્રાણ ધ્વનિ
પણ મળે છે ખરો. ઉ. ત. ઉગારવું (કિ.) સંગરી મેલવું (કિ.) સંધરવું.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

૧. સાનુસ્વાર કે સાનુનાસિક આ તું ઓં અને સાનુસ્વાર કે સાનુનાસિક
ઈ તું ઓં થવાનું વલણ.
ઉદાહરણો : કોંક, સોંદ, કોંણી, સોંતી, ગોમ, સેંગરા, નેકરી વગેરે
૩. અધોષ અલ્પપ્રમાણ અને મહાપ્રાણ દંત્યસંઘર્ષીઓ [ચ] અને
[છ] નો અભાવ. આ બંનેના બદલે દંત્યસંઘર્ષી [સ] પ્રવર્તે તો
જણાય છે.
ઉદાહરણો : સાલે, સરવા, સો, સેવટે
૪. દંત્યસંઘર્ષી [સ] નો બદલે કંઠ્ય અધોષ સંઘર્ષી પ્રવર્તે તો જણાય છે.
ઉદાહરણો : સાત, સાદવું, સમી સોંજ વગેરે.
૫. ધ્વનિતંત્રીજન્ય ધોષ [હ] ધ્વનિતું યથાવત રહેવું અથવા વિકલ્પે
બહુ જૂજપણે સાદા સ્વરમાં પલટાવું.
ઉદાહરણો : હવેણ્યો, હન્ના, હેંડવું, આટવું
૬. [ડ] ધ્વનિનો અભાવ. આના બદલે દંત્યપ્રકંપી [ર] પ્રવર્તે તો
હોવાનું જણાય છે.
ઉદાહરણો : વતારી, વરા, ધરા, કરઈઓ વગેરે
૭. સંયુક્ત વર્ણોનું સરલીકરણ.
ઉદાહરણો : કરો (કર્યો), રો (રહ્યો), થું (થ્યું), મેલા (મેલ્યા), સાલું
(સાલ્યું), ગો (ગ્યો), રેજુ (રહ્યું) વગેરે
૮. અનુસ્વારની પ્રબળતા.
ઉદાહરણો : હતાં, ખાતું થું, પીતું થું, સળગાવેં, રાખેં, ખાસું,
કરેંસ વગેરે
૯. પાર્શ્વિક થડકારાવાળા [ળ] નું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ.
ઉદાહરણો : તેંહીવળ, વેળા, અઝવાળે, વોંહળ
૧૦. કેટલાંક અતંત્ર દેખાતાં પરિવર્તનો :
  ૧. અ > એ, ઓ, ઓ
ખડ > ખેર, ખોર, ખોર, પગ > પેગ, મસળાવું > મેસળાવું
  ૨. આ > એ
તાપ > તેપ
  ૩. ઓ > ઉ
કોણ > કુણ, મોઢે > મુઢે, ગોવાળ > ગુવાળ
  ૪. અર્ધ > ઈ
લઈ આવું > લી આવું

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ ક ૩]

૫. ત > થ

તારું > થાર

૨. ૨ રૂપતત્ત્વીય

૧. પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ માટે અનુક્રમે - ઓ, - ઈ અને -ઉ પ્રત્યયો; સાથોસાથ ધતર વ્યવસ્થા પણ.

ઉદાહરણો :

પું.	સ્ત્રી.	ન.
ગોતો	દેવી	મેહુ
ઓટો	બાઈલી	ટોગરુ

ધતર :

સોંદ	ગાય	અકાસ
સુરજ	સાસ	ધરણ

૨. બ. વ. ના પ્રત્યયો પું., સ્ત્રી. અને નપું. લિંગ માટે અનુક્રમે -ઓ, -ઓ / ઓં અને -આ/ઓં.

ઉદાહરણો :

પું.	સ્ત્રી.	ન.
ઓટા	દેવીઓ/દેવીઓં	ટોગરા
ધરા	ગાયો/ગાયોં	પેજોં

૩. સર્વનામ આ અને તે એ બંનેનાં રૂપાખ્યાન લિંગમેળનાં થતાં હોય છે. આ બંને માટે અનુક્રમે અણ અને વણ પ્રત્યક્ષિત છે.

ઉદાહરણો :

અણ / (એણ) ડામેરા
અણી / (એણી) સાલોર
અણુ / (આ) આ મોનવી

વણનાં ઉદાહરણોમાં માત્ર પું. નું ઉદાહરણ આ સામગ્રીમાંથી મળે છે. જેમ કે,

વણાય 'સોં સોં' એમ કોં

૪. સ્વવાચક સર્વનામમાં પ. પુ. એ. વ. માટે ઉં, હું અને મું એ ત્રણ ઉક્તિભેદો, બી. પુ. એ. વ. માટે તુ/તું એ એ ભેદો અને ત્રી. પુ. એ. વ. માટે પેલો-પેલી-પેલું ભેદો મળે છે. આ પ્રત્યેકના બ.વ.ની ઉક્તિઓ અનુક્રમે અમે/(આપણા), તમે અને પેલાં છે.

ત્રી. પુ.માં લિંગ મુજબ બેદક ઉક્તિઓ છે.

૫. વર્તમાનકાળમાં સહાયકારક ક્રિયાપદનું અંગરૂપ સ્ જણાય છે અને તેને
પ. પુ., બી. પુ. અને ત્રી. પુ. એ. વ. માં અનુક્રમે -ઉં, -એ/~ઓ/~
અને એ / ઠ પ્રત્યયો લાગે છે, જ્યારે બ. વ. માં અનુક્રમે -ઈ/~ઈએ,
-ઓ / ઠ અને -એ પ્રત્યયો લાગે છે.

ઉદાહરણો :

	એ. વ.	બ. વ.
પ. પુ.	મુંઝાઉં સુ	નેં મારવા દંઈ આપણો ઝોઈએ
બી. પુ.	તું સંવીસાર કસે સે તું સો ભખરીઓ તું સું કરવા બાતોસુ	—
ત્રી. પુ.	ઝાય સે માહડે સે	ગાયો આવણા લાગી સે

૬. વર્તમાનના હકારાત્મક અર્થે સ્ વપરાય છે અને નકારાત્મક માટે
આ રૂપના વિરોધી એવા નક્કી ઉપરાંત ના, નંય, ને અને
મ પણ મળે છે.

૭. ભૂતકાળમાં પુ., સ્ત્રી. અને નપું. બેદે એ.વ.માં હતો, હતી, હતું
રૂપો અને બ. વ. માટે હતા/હતાં રૂપો પ્રચલિત જણાય છે, વાક્ય-
રચનામાં આમાંથી હોનો લોપ થઈને માત્ર -તો, -તી, -તું, -તાં
વગેરે જેવાં દૂકાં રૂપો પ્રચલિત જણાય છે.

આનું નકારાત્મકરૂપ નતો, નતી, નતું, નતાં પ્રચલિત
હોવાનું જણાય છે.

૨ : ૩ શબ્દતરવીય

અ

અકાસ (ન.) આકાશ
અડુળી ઝાવું (કિ.) જટકી જવું
અણા (સર્વ. પું.) આ
અણી (સર્વ. સ્ત્રી.) આ
અતરામાં (અ.) આટલામાં
અતારીયો (પું.) આરંભનો(સતયુગ)

અરતી (વિ.) અરધી
અરપાવું (કિ.) બાથ/બાથ આવવું
અરાય (વિ.) હરાયું
એતણો (અ.) એટલે
આ
આઝી (અ.) આજ
આટવું (કિ.) હટવું

આતરાતરે (અ.) આટલામાં
આતરીખતી (વિ.) આટલી બધી
આપણો (અ.) આપણ
આરાયસ (સ્ત્રી.) ધિંગામસ્તી
આવણું (કિ.) આવવું
આસની (અ.) નજીક

ઇ

ઇપ રેવું (કિ.) સાવધાન રહેવું

ઉ

ઉઘારવું (કિ.) ઉઘાડવું
ઉં (સર્વ. પ. પુ. એ. વ.) હું
ઉંગ (સ્ત્રી.) ઊંધ

એ

એણાન (સર્વ. પુ.) આને
એણી (સર્વ. સ્ત્રી.) આ
એન્યોન (સર્વ. સ્ત્રી.) આને
એરાવેંસ (અ.) આની પાછળ
એસું (અ.) ત્યાંથી

ઓ

ઓટો (પુ.) ગાયો બાંધવાની જાપરી
ઓલ્લી (સ્ત્રી.) ઓરડી

ઓં

ઓંખ (સ્ત્રી.) આંખ

ક

કટનાનાશ (ન.) સત્નાનાશ
કન (અ.) પાસે
કરઈ (સ્ત્રી.) કડાઈ
કળાઈરો (પુ.) મોર (સંબોધન)
કાટ (સ્ત્રી.) ધાટ
કાપલો (પુ.) કાપડું, કપડાં
કાઠવું (કિ.) કંસાઈ જવું

કીટકા (ન. બ.વ.) કીટિયાં
કુણ (સર્વ.) કોણ
કેતરાક (વિ.) કેટલાક
કોં (અ.) કયાં
કોંક (વિ.) કંઈક
કોંણી (સ્ત્રી.) ધાણી

ખ

ખેર (ન.) ખડ; ધર
ખેડું (વિ.) બધું
ખોણ (ન.) મિજબાની
ખોર (ન.) ખડ

ગ

ગુવાળ (પુ.) ગોવાળ
ગોતો (પુ.) ગોધો

ઘ

ઘરા (પુ.બ.વ.) ઘડા

જ

જગેજગે (અ.) ઠેરઠેર
જળવણું (કિ.) જળવડું
જેસું (વિ.) જેવું

ઝ

ઝાળવણું (કિ.) જળવડું
ઝીવણું (કિ.) જીવડું
ઝુઓ (વિ.) ખીન્ને
ઝુગ (પુ.) યુગ

ટ

ટુઠું (કિ.) ત્રુઠું
ટેવે થાવું (કિ.) પેધા પડવું
ટોગરો (પુ.) વાછડો
ટોડા (પુ.બ.વ.) ટોચો

ઠ

ઠોસો (પુ.) નીચા ઝાડોનું ઝુંડ

ડ

ડીંગો (પુ.) સ્થળનામ ?

ડેંસવું (કિ.) યુક્ત રીતે ધાવવું

ડોમોર (સ્ત્રી.) બીલોની એક અટક

ત

ત (અ.) ત્યાં

તરી (અ.) સુધી

તલાય (ન.) તળાવ

તાં (અ.) તેવામાં

તેપ (પુ.) તાપ, તડકો

તેં (અ.) તો પણ

તેંહીવળ (અ.) ત્યારે

તોલરી (સ્ત્રી.) જાથ ભરવાનું ધાતુ-

(ટીન)નું પાત્ર

થ

થાર (સર્વ.) તારું

થારું (સર્વ.) તારું

થાવણું (કિ.) ધાવવું

ઢ

ઢુઢ (ન.) ઢૂઢ

ઢેહી (ન.) ઢેહ

ધ

ધઉળો ઝુગ (પુ.) ત્રેતાયુગ

ધર (ન.) ધડ, શરીર

ધરણ (ન.) પૃથ્વી

ધામણું (કિ.) દોડવું

ધાવણું (કિ.) ધાવવું

ન

નકળ (સ્ત્રી.) નકલ ?

નેં (અ.) નહીં

નેંકરવું (કિ.) નીકળવું

પ

પમવું (કિ.) ભમવું

પમોર (પુ.) ભમરો

પરાવું (કિ.) ભરાવું

પાઈ (પુ.) ભાઈ

પાગ (પુ.) ભાગ

પેખં (પુ.) બેખ, વેશ

પેગોં (પુ.બ.વ.) પગ

પેસ (અ.) પછી

પેસણ (અ.) પછી

પેસણો (અ.) પછીથી, ત્યાર બાદ

પેસરા (ન.બ.વ.) પીંજાં

પોટી (સ્ત્રી.) દાદી, ધરડી સ્ત્રીને

સંબોધન

પોણી (ન.) પાણી

ફ

ફીરાવણું (કિ.) ફેરવવું

બ

બખનો (વિ.) સારો

બતું (વિ.) બધું

બાઈલી (સ્ત્રી.) સ્ત્રી

બાંતાણું (કિ.) બાંધવું

બુટારા (ન.બ.વ.) પ્રાણીની એક

બાત

ભ

ભેખ (પુ.) ભેખ, વેશ

ભોડું (પુ.) માથું

મ

મ (અ.) ન, નહીં
મગરો (પું.) કુંગર
મનખા (પું.બ.વ.) માનવ
માં (અ.) માંહી
મુઢ (ન.) મોઢું
મું (સર્વ.) હું
મેસળાવું (ક્રિ.) મસળાવું
મોનવી (ન.) માણસ
મોટો (વિ.) મોટો

ર

રોજરા (ન.બ.વ.) રોજ (એક પ્રાણી)

વ

વરો (વિ.) મોટો
વાલડુ વાટવું (ક્રિ.) પાક વાઢવો
વાસલીઓ (પું.) વાછડો
વાસો (ક્રિ.) દેવનો વાસ
વાસતે વાસતે (અ.) ધીરેધીરે
વોણવું (ક્રિ.) વીણવું
વોંસોળ (અ.) વાંસે, પાછળ
વોંહળ (અ.) વાંસે, પાછળ

સ

સ (અ.) જ (ભારવાચક)
સઉરી (અ.) ચારે તરફ
સમાજુગ (પું.) દાપરયુગ

૨ : ૪ વાક્યતત્ત્વીય :

આ ભાષાસ્વરૂપમાં ગુજરાતીની સરખામણીએ નીચેનાં વાક્યોને વિશિષ્ટ ગણાવી શકાય :

૧. ચાર સાસોર તો હું મેલી આવો સું.
૨. અમે આ એકની અનેક તો વત્તીઓ...
૩. અરતી ઓટામાં રઈઓ, અરતી બારી રઈઓ.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

ભા. ૧ / ૩

સાસોર (સ્ત્રી.) એક પ્રકારની ગાય
સાસ (સ્ત્રી.) જાસ
સીન્તાં (સ્ત્રી.) ચિત્તો
સુરજ (પું.) સૂર્ય
સોણા (ન.બ.વ.) જાણ્યાં
સોદિ (પું.) ચંદ્ર
સ્યાર (વિ.) ચાર (સખ્યા)

સ

સનાવણું (ક્રિ.) રાખવું
સમીસોંજ (સ્ત્રી.) સરખાતની સાંજ
સાંદવું (ક્રિ.) બોલાવવું
સાન (સ્ત્રી.) તરફણ
સામરા (ન.બ.વ.) સાબરો
સાર (અ.) આગળ
સાંભડુ (ન.) તોડવું ઝાડ
સાવું (ક્રિ.) પકડવું
સાસવો (સ્ત્રી.બ.વ.) બંગાસાં
સુવેરા (ન.બ.વ.) સુવરો
સેંગરા (ન.બ.વ.) શીંગડાં
સોંજનુ (ન.) બપોર અને સાંજ
વચ્ચેનો સમય
સોંપણવું (ક્રિ.) સાંભળવું

હ

હન્ના (ન.બ.વ.) હરણો
હવેણ્યો (અ.) હમણાં, હવે
હોંડવું (ક્રિ.) ચાલવું

૪. ગોતો. સે તે મરી જાવો સે.
  ૫. પાય, તું મન મ માર.
  ૬. જુઓ તો કેજદીતુ ધાવીન જાતુ રેજુ.
  ૭. સાલોરદેવી વીસાર માણે સે.
  ૮. સાલોરને કબજે કરો સે.
  ૯. બાળે તો તને મારવાની કાટ કરી સે.
  ૧૦. તું મન આનો ઉપા આણ.
  ૧૧. સું કડું તો મું રળું !
- આમાં નીચેની વિશેષતાઓ માલુમ પડે છે :
- વાક્ય ૧માં 'સાલોર'નો વિભક્તિપ્રત્યય વજરનો વપરાય.
- વાક્ય ૨-૩માં અનુક્રમે જેને વિશેષણ અને ક્રિયાપદ કહીએ છીએ તેવા વાક્યબેદોને બ.વ.નો પ્રત્યય - એ લાગ્યો છે તે.
- વાક્ય ૪માં ક્રિયાપદના કર્તારિ પ્રયોગ દ્વારા જ કર્મણિતું સૂચન છે.
- વાક્ય ૫માં નકારસૂચક મ પ્રયોજાયો છે.
- ન્યારે વાક્ય નં. ૬ માં પુલ્લિંગ માટે નપું. લિંગના પ્રયોગ દ્વારા પું. પ્રત્યે તુચ્છકાર દર્શાવાયો છે તે.
- બાકીનાં ૭ થી ૧૧ એ પાંચ વાક્યોમાં રેખાંકિત કરેલી રચનાની પ્રયોગવિશેષતા જણાય છે.
- ૩ : ૦ સમાજવૈજ્ઞાનિક**
- ભાષાની આ વિશેષતાઓ બીલી સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં જ સમજવી શકાય તે પ્રકારની છે :
૧. માનાર્થે સંબોધનની લિન્ન વ્યવસ્થા :
સમગ્ર કથામાં પાત્રો વચ્ચે ચાલતી વાતચીતમાં સર્વત્ર 'તું'નો પ્રયોગ જોવા મળે છે. આથી આ અંગેની માનસૂચક વ્યવસ્થા ગુજરાતીભાષા કરતાં લિન્ન હોવી જોઈએ. દા. ત. મોર અને ભોળ સાથેની વાતચીતમાંથી જણાય છે કે હીણપત અને માન દર્શાવવા માટે જુદાં વિશેષણો પ્રયોજાયો છે. ભોળાએ મોરને માનપાત્ર ગણ્યો છે ત્યારે 'પાય, કળાઈરા'થી સંબોધ્યો છે અને તુચ્છ ગણ્યો છે ત્યારે 'મોરીયા'થી.
  ૨. ગાયોની 'ધન' તરીકે ગણતરી :
ગાયો ભોળને ત્યાં આવી ત્યારે તેને 'આ મોટું ધન મળ્યા ગું' ઉક્તિથી સૂચવાય છે.

૩. દોરા-ધાગામાં વિશ્વાસ :

સાલોરગાયને ભગરીઓ જાનોમાનો ધાવી જમ છે તે ભોજને ખબર નથી ત્યાં સુધીમાં 'એરાવેસ દેવાળાંભોપાળાં કરેસ.' અર્થાત્ અનેક ભગતભુવાઓ પાસે ઉપચાર કરાવડાવે છે,

૪. સમાજનું આધિપત્ય :

આ ઉપરાંત અનેક ઉક્તિઓમાંથી આ સમાજ 'સહકાર'ના પાયા પર મંડાયેલો છે તે ડોકાયા કરે છે. અર્થાત્ વ્યક્તિ કરતાં સમાજનું આધિપત્ય જણાય છે. નીચેની ઉક્તિઓને આનાં ઉદાહરણ ગણાવી શકાય :

૧. વાલડુ વાટવુ સે તે આખા ગામને સાદી લાવુ.

૨. ઘેર ઝાઘન કાકો-પાઈઓને સાદે સે.

ઉક્તિ ૧માં વ્યક્તિગત આર્થિક પ્રવૃત્તિ પણ સહકારથી થાય છે અર્થાત્ સમાજગત પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રતિબિંબિત થાય છે. વ્યક્તિગત પાક વાટવા માટે ગામને બોલાવવામાં આવતું હોય છે અને બદલામાં ચન્માન તેમને મિજબાની આપતો હોય છે. મિજબાની આપવાની છે તો પછી આ માંદા પડેલા ગોધાની જ કેમ ન આપી દેવી ?

તેવી જ રીતે ઉક્તિ ૨માં પણ વ્યક્તિ કરતાં કુટુંબનું મહત્વ આ સમાજમાં વિશેષ છે તે વાત બહાર આવે છે. સાલોરમાતાએ બધું ગોખન સાંજે તેના ઘેર પહોંચી જશે એમ ભોજને જણાવતાં, ભોજને તરત જ ઘેર જઈને કુટુંબીજનોને બોલાવીને આ વાત કરે છે અને પછી વાડો તૈયાર કરે છે. આમ આ આખી ઘટના વ્યક્તિ પરત્વેની હોવા છતાં આ સમાજમાં સામાજિક બની રહે છે.

આ બધી લાપાગત વિશિષ્ટતાઓ હોવા ઉપરાંત આ લોકકથામાં સાહિત્યિક ઝળકારાઓ પણ નોંધપાત્ર સંખ્યાના છે. સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન આ લેખની મર્યાદા બહારનું માન્યું હોવાથી અહીં તેની ચર્ચા કરી નથી. પરંતુ સાલોરદેવી ડોશીનું ૩૫ લઈને ભોજને મળે છે તે, ભોજને મૂછા આડી કરીને સાત દિવસની કંસાઈ ગયેલી જાથ પી જાય છે તે, ગાયો ભોજની જાપરીએ આવે છે તે, ભોજ અને મોર વચ્ચેના સંવાદો, ભોજને અને લાખરીઓ બાવો બાથંબાથ આવી જાય છે તે, ઇત્યાદિ જેવાં પ્રસંગ-વર્ણનોમાં આ બળકટ બાનીની તાકાત કેવી કામચાળ નીવડી છે તે સુસંભાવક જોઈ શકશે.

સાધાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

‘આયૂવરી ટાવર, પ્રયોગશાળા અને હૂરી’ (ભાષાવિજ્ઞાનનું દર્શન : એક સમાજવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ)

દિ. દ. માહુલકર

[૧]

પોતાના સમયના એટલે કે ૧૯૨૦ના અરસાના ભાષાભ્યાસ વિશે એટો યેસ્પર્સન દુઃખ સાથે નોંધે છે કે તેમાં એક પ્રકારનું ‘રિક્તપણું’ આવ્યું છે. થોડાં વર્ષો પછી જ્યારે અમેરિકી ભાષાવિજ્ઞાની સપીરે ‘અમેરિકામાંના ભાષાવિજ્ઞાનના નવળાપણા’ વિશે વાત કરી ત્યારે તેમણે પણ લગભગ આવો જ મત પ્રદર્શિત કર્યો. ભાષાવિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં આવેલી એ જડતા યેસ્પર્સનના મૃત્યુ પછીના દાયકામાં ઓગળવા લાગી, બધે જ નવા વિચારો શરૂ થયા અને ભાષાવિજ્ઞાન એક નવા વિશાળ સમન્વય તરફ ઓગળ વધવા લાગ્યું. પરંતુ કોઈક રીતે તેમાં સફળતા મળી નહીં. દરેક જણ આના કારણ વિશે વિચારવા લાગ્યો. કેટલાકે આનો દોષ ‘આયૂવરી ટાવર’ પર, બીજાઓએ પ્રયોગશાળા પર, જ્યારે બીજા કેટલાકે હૂરી પર દોળ્યો.

આધુનિક સમયની ભાષાભ્યાસની આ બૌદ્ધિક સમસ્યા ફક્ત સામાજિક ઇતિહાસના ક્રમમાં એક પ્રસંગની નોંધ તરીકે જ નહીં, પરંતુ ભવિષ્યના સમાજની ભાષા-આયોજનના માર્ગ પરના એક અગત્યના વળાંક તરીકે સમજવી જરૂરી છે.

આપણી વાત ‘આયૂવરી ટાવર : ઈ.સ. ૧૮૪૭’થી શરૂ થાય છે. એ અરસામાં પીકોક (Peacock) નો ‘સિમ્બોલિક બીજગણિત’નો સિદ્ધાંત પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હતો. પીકોકના એક અતિ નમ્ર સ્વભાવના મિત્ર બોલ (Boole), એ ગણિતશિક્ષકે ૧૮૪૭માં આ સિદ્ધાંત પર ગણિત અને તર્કને ખૂબ જ સુરેખ રીતે ગૂંથ્યું, જે પછીનાં વર્ષોમાં ‘બૂલિયન એલિજબ્ર’ તરીકે ઓળખાયું. આ બીજગણિતે તર્કશાસ્ત્રને ઍરિસ્ટોટલની જૂની ભાષા-ધિષ્ઠિત રૂઠિ છોડીને ગણિતના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવા સમર્થ બનાવ્યું. જુલાઈ ૧૯૦૦માં પેરિસમાં તત્ત્વજ્ઞાનની આંતરરાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ મળી. તેમાં ઇટલીના પ્રસિદ્ધ ગણિતવિજ્ઞાની પિયાનો (Peano) ને બર્ટ્રાન્ડ રસેલે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા ત્યારે તેમને આ નવા તર્કશાસ્ત્રનો ગણિતના તત્ત્વજ્ઞાન પર કેટલો

જાણ્યું હતું પ્રભાવ પડ્યો છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. એ વિષે રસેલે પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું છે : “આ કોંગ્રેસ મારા ધૌદ્ધિક જીવનને તદ્દન નવે વળાંક આપનારી બની ગઈ.” તરત જ રસેલે ખૂલે સર્જેલા ‘આયુર્વરી ટાવર’ના રાજકુમાર બનવાનું નક્કી કર્યું.

પણ એ પરીકથાનો અટળ અંત આવ્યો. એ શતકના અંત સાથે રસેલની “તાર્કિક મધુરજની”ના આનંદનો પણ અંત આવ્યો. અને તે જ સમયે તેમની જિંદગીની લાવનાત્મક સમસ્યાઓની પણ શરૂઆત થઈ. તેને યાદ કરતાં રસેલ લખે છે : “આ સમસ્યાઓથી હું કદી ન અનુભવી હોય તેવી નિરાશામાં ધકેલાઈ ગયો.”

‘પ્રિન્સિપિઆ મેથેમેટિકા’ની સુંદર જાળીદાર રચના હવાઈટહેડ અને રસેલે ૧૯૦૦માં શરૂ કરી અને ૧૯૧૦માં પૂર્ણ કરી. પરંતુ જ્યારે તેમણે આ કૃતિ લોકો સમક્ષ મૂકી ત્યારે તેમને સંતોષ થયો નહીં. જેને માટે આ સુંદર કિલ્લો બનાવ્યો હતો તે પરી એક જાદુગરણી - હરી - નીકળી. જે કોઈએ આ ટાવરમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેના પર આ સ્ત્રી પોતાની માયાજાળ પાથરવા લાગી. તેની અસર એક યુવાન અધ્યાત્મવાદી સંગીતપ્રેમી ઉપર પણ પડી. તે જર્મનીથી એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેંડ આવ્યા હતા. પરંતુ તે આ સ્ત્રીના પ્રલોભનને વશ થઈ ગયા અને રસેલના શિષ્ય થયા. આ યુવાન હતા લુડવિગ વિદ્ગેન્સ્ટાઇન. તેઓ આ જાદુગરણીના પ્રલોભનમાં ફસાઈ પડ્યા અને તેમણે “ટ્રેક્ટેટસ લોજિકોફિલોસોફિકસ” (૧૯૨૧) નામનું પુસ્તક લખ્યું. હરીના જાદુમાં ફસાયેલા વિદ્ગેન્સ્ટાઇને પોતે લખેલું આ પુસ્તક એક સ્વપ્ન હતું કે સત્ય તેનું જ્ઞાન રહ્યું નહીં. માયાજાળની અસર ઓછી થતાં એ પુસ્તક વિષે એમણે લખ્યું કે “મારા સાચા પુસ્તકના મુદ્દા તો મેં જે ટ્રેક્ટેટસમાં સમાવ્યા નથી તે છે !”

તે વખતના બીજા દરના દેશોને બ્રિટિશ પ્રદેશ પરનો આ ‘આયુર્વરી ટાવર’ રમકડા જેવો લાગતો હતો. એ દેશમાંના શ્લોક, કાર્નાપ, હાન અને બીજા વિજ્ઞાનના તત્ત્વવિચારકોને આ પરીનો કિલ્લો જાદુઈ લાગતો હતો. પોતાની પ્રયોગશાળાના વ્યવસ્થિત સુઘડ વાતાવરણમાંથી છૂટીને એ જાદુના કિલ્લામાં પ્રવેશવાનું એમને મન થતું હતું. વિદ્ગેન્સ્ટાઇનનું “ટ્રેક્ટેટસ” - જે હંમેશા હાનના ટેબલ પર વિરાજમાન હતું - તે આ વિએનાના વિદ્વાનો માટે દૂરદર્શકની ગરજ સારતું હતું. તેના દ્વારા તેઓ ‘આયુર્વરી ટાવર’ તરફ દૃષ્ટિપાત કરી શકતા અને ખૂબ આનંદિત થતા. ‘ટ્રેક્ટેટસ’ની રચના

આધાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

‘વિએના સર્કલ’ના વિકાસોના ચિંતનનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની ગઈ. તેમનાં નિરીક્ષણો અને મત તેમણે ‘એકેન્ડ્રનિસ’ નામના સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં (૧૯૩૦). તેના પહેલા અંકમાં શ્લીકે જાહેર કર્યું : “મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે કે આપણે તત્ત્વવિચારના પ્રવાહના છેલ્લા વળાંકના મધ્યબિંદુ પર આવીને ઊભા છીએ.” શ્લીકની આ નોંધ ખીજાઓ સમજી શકે તે પહેલાં તે વિએના વિદ્યાપીઠના એક વ્યાખ્યાનખંડ પાસે એક વિદ્યાર્થીએ એમના પર ગોળીબાર કર્યો. શ્લીકનું ખૂન થયું (૧૯૩૬), ‘વિએના સર્કલ’ ભાંગી પડ્યું અને આપણા આ ‘આયુર્વરી ટાવર, પ્રયોગશાળા અને હરી’ નામના નાટકનો પ્રથમ અંક પૂરો થયો.

* * *

હવે જ્યારે ખીજા અંક માટે પડો છો ત્યારે યુરોપનું નંદી પણ અમેરિકાનું દશ્ય દેખાય છે. દરેક જગ્યાએ સુંદર, વ્યવસ્થિત અને સુધડ પ્રયોગશાળાઓ જોવા મળે છે. તેમાંની એક પ્રયોગશાળામાં તમે પ્રવેશ કર્યો છો. તમને જુદાં જુદાં યંત્રો અને તેના પર કામ કરતા વૈજ્ઞાનિકોનું જૂથ જોવા મળે છે. એક ટેબલ પર કોઈનું શરીર પડ્યું છે અને વૈજ્ઞાનિકે તેનું ભારીકાઈથી નિરીક્ષણ અને વિશ્લેષણ કરી રહ્યા છે.

તમે પૂછો છો : “એ કોણ છે ?”

જવાબ મળે છે : “શશ !”

“...ધર આપેલો કોઈ દર્દી છે ?”

“હા.”

તમને હવે સમજાશે કે ખીજા અંક શાના વિશે છે. અમેરિકાના ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ભાષાના ધ્વનિઓનું શ્રુતિસાધનો વડે વિશ્લેષણ કરી રહ્યા છે. એવી જ એક પ્રયોગશાળામાં તમે છો. તેઓ માને છે કે રસેલ અને વિદ્યુત્તેજાનુભવને વશ જેણે કર્યા હતા તે હરીને તેઓ જીતી ગયા છે. તેનું વિશ્લેષણ થાય છે અને છેવટે એક નવો રાજકુમાર દશ્ય પર પ્રગટ થાય છે. જેનું નામ છે નોઅમ ચોમ્સ્કી. તે હરીને પ્રયોગશાળામાંથી જીતી કરે છે.

હવે દરેક જણ ફરીને પૂછતા ફરે છે : “તમે કયાં જશો ?”

“આયુર્વરી ટાવરમાં પાછા ફરશો ?”

જેઓ તેને ઘેરી વળે છે તેને ચુસ્સાથી એ કહે છે : “મારી આગળ પાછળ ફરશો નહીં.”

એક જણ કહે છે : “હું તારા વગર નહીં રહી શકું. હું તારા અવાજથી ટેવાયો છું. મને તે ખૂબ જ ગમે છે.”

“તે તો તમે ધ્વનિમુદ્રિત કરેલો છે. ન્યારે તમે મારા વગર એકલતા અનુભવો ત્યારે તમે યંત્રની મદદ લઈ શકો છો.”

“પણ હું તમારો અંતર્નાદ મેળવી શકતો નથી. તમે અવાજ લલે લઈ જાઓ, પણ તમારી અંતરની લાગણીઓ મૂકતા જાઓ.”

“ઊ...હા, મને હવે કોઈની પરવા નથી.”

આશ્ચર્યની વાત તો એ કે પેલી મુક્ત થયેલી સ્ત્રી નથી જતી ‘આયુર્વરી ટાવર’માં કે નથી જતી પ્રયોગશાળામાં. પરંતુ તે તો બહારના જનસમુદાયમાં ધૂમ્યા કરે છે. લોકોના ટોળામાં ખોવાઈ જતાં પહેલાં તેનો અવાજ દૂરથી સંભળાય છે : “જે મારી પરવા કરતા નથી તેમની હું પણ પરવા કરતી નથી. હું શા માટે પાછી ફરું?”

અને તત્ક્ષણ બીજા અંકનો પડદો પડે છે.

તમે તમારી જોડે બેઠેલી વ્યક્તિને પૂછશો : “કોણ હતી તે સ્ત્રી?”

“અરે તમે એને જાણતા નથી?...તે તો બર્નાર્ડ શોની લીઝા હતી લીઝા!”

*

*

*

ચાલો હવે ત્રીજા અંકનો પડદો ઊધડે ત્યાર પહેલાં થોડી વાતચીત કરીએ.

તમે આપણી ચર્ચાની પૂર્વભૂમિકા જાણો છે. ૧૯મી સદીના યુવાન લાષાવિજ્ઞાનીઓ તુલનાત્મક અભ્યાસના ‘ઉપપત્તિ-સભર’ વાતાવરણમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા ત્યારે સમાજવિજ્ઞાની એમિલ દુર્કેયમ (૧૮૫૮-૧૯૧૭) એવું સ્પષ્ટપણે કહેતા હતા કે શબ્દશાસ્ત્રીઓના હાથે લાષાઓ મૃતપ્રાય થઈ ગઈ છે. તેથી તેમણે લાષા એ એક સામાજિક વાસ્તવ હોઈને એ રીતે જ તેનો અભ્યાસ કરવા પર ભાર મૂક્યો. લાષાવિજ્ઞાની હવિટની એ મત સાથે સંમત હતા. ૧૮૬૪-૬૫માં આપેલાં પોતાનાં બોસ્ટન-વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે કહ્યું હતું : “લાષાવિજ્ઞાનના કેટલાક વિદ્વાનો પોતાની નિરૂપણપદ્ધતિને પરિણામે અંટવાઈ જતા હતા અને લાષાની ઘટના અને એમાં થતી ફેરબદલીના અભ્યાસની બાબતમાંથી અનુબંધને તદ્દન બાકાત રાખવા પ્રેરાયા હતા.” તેમણે ઉમેર્યું : “લાષા જે લોકોની હોય છે તે લોકો તેનો ઉપયોગ કરીને તેનું સ્વરૂપ અને આકાર ધરે છે.” સોશૂર આ મત સાથે પૂર્ણપણે સંમત હતા. હવિટની પ્રત્યે તેમને ધણું માન હતું. હવિટનીને અનુસરીને લાષા એક સચેતન અવયવી (ઓર્ગેનિસ્ટિક) તત્ત્વ છે એવા પ્રવર્તિત મતને તેમણે રદિયો આપ્યો,

લાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

૧૯

અને તેને બદલે ભાષા એટલે એકત્રિત ભાષકસમાજના મનમાં સાકાર થતું કોઈ તત્ત્વ છે એવો સામાજિક દષ્ટિકોણ એમણે સ્થાપ્યો.

ધ્વનિવિજ્ઞાનીઓની વિરુદ્ધમાં સોશ્યલ ભારપૂર્વક કહે છે : “ મનુષ્ય માટે ઉચ્ચારણ નહીં પરંતુ ભાષા બનાવવાની શક્તિ જ નૈસર્ગિક છે. ” જ્યારે તેમણે પ્રોફાએ કરેલી માનવીય મગજમાંના ભાષાના કેન્દ્રની શોધ વિશે સાંભળ્યું ત્યારે તે તેનો અર્થ બરાબર જાણતા હતા. તેમણે કહ્યું કે આ શોધનો ભાષા નામની સામાજિક હકીકત સાથે કોઈ સંબંધ નથી. ભાષાનાં સામાજિક પાસાં કેવી રીતે ધડાય છે તેમાં તેમને ઊંડો રસ હતો. ભાષાના સામાજિક વલણને સમજાવવા બહારનાં તત્ત્વોની મદદ ન લેતાં તેમણે આ હકીકત ખૂબ સ્વાભાવિક રીતે સમજાવી હતી. આ માટે તેમણે કહ્યું : “ ભાષાના અસ્તિત્વ માટે ભાષા બોલનાર સમાજ જરૂરી છે. સમાજ વગર ભાષા અસ્તિત્વમાં આવતી નથી. સામાજિક પ્રકૃતિ એ તેનો એક આંતરિક ગુણ છે. ” સોશ્યલ પછીના પ્રાગ-સંપ્રદાયના ભાષાવિજ્ઞાની વિલિયમ માથેસિઅસે ધ્વનિવિજ્ઞાનીઓએ કરેલા ભાષાના આત્મિક અને યાંત્રિક સરલીકરણનો વિરોધ કર્યો હતો. એ જ સમયના ખી. મેલિનોવસ્કીએ સમાજવિજ્ઞાનીનો દષ્ટિકોણ રજૂ કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ આ બધું નિષ્ફળ નીવડ્યું. આટલા સમયમાં તો ભાષા યંત્રોના સકંજમાં આવી ગઈ હતી. તેઓએ તેને પ્રયોગશાળામાં કેદ કરી લીધી. બહારની અશુદ્ધિથી ચોખ્ખી રાખવા માટે ભાષા ધ્વનિઓની બનેલી છે એમ કહીને તેઓએ તેને અર્થ અને સામાજિક સંબંધથી અળગી રાખી. તેમના સિદ્ધાંતો ‘ સંરચનાત્મક ’ કે ‘ ર્થનિષ્ઠ ’ ભાષાવિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાયા.

ભાષાવિજ્ઞાનની આ યાંત્રિક વિચારધારા ધરાવતા સંપ્રદાય સામે બળવો કરનાર ભાષાવિજ્ઞાનીઓમાં સૌ પ્રથમ અમેરિકાના ભાષાવિજ્ઞાની સપીર હતા. આના સંદર્ભમાં ‘ એડ્વર્ડ સપીરના સંગૃહીત લેખો ’ – આ ગ્રંથના સંપાદક ડી. જી. માન્ડેલબાઉમ લખે છે, “ સપીરના મતે ભાષાવિજ્ઞાનીના કાર્ય માટે રૂપગત વર્ણનો અને વિશ્લેષણ ફક્ત આરંભ જ છે; કારણ કે ભાષાવિજ્ઞાનને તેમણે સામાજિક વિજ્ઞાન ગણ્યું હતું. ” સપીર એ હકીકતથી સલામ હતા કે “ તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની રચનામાં જે વ્યવસ્થિતતા છે તે પ્રકૃતિ-વિજ્ઞાનના નિયમોની યાદ અપાતી જાય છે. ” પરંતુ ભાષાવિજ્ઞાન એ પ્રકૃતિવિજ્ઞાન છે કે સમાજવિજ્ઞાન, એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ કહે છે : “ ભાષાના સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપના અભ્યાસમાં પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના નિયમોની નિયમિતતા

જોવા મળે છે, પરંતુ સંસ્કૃતિમાં ભાષા ચોક્કસપણે એક સામાજિક વર્તન જ છે. આથી જ સમાજવિજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે ભાષાવિજ્ઞાનની પદ્ધતિ ખૂબ મહત્વની છે.”

સોશર અને સપીરે જોયું કે ભાષાવિજ્ઞાનને તેના “સમાજવિજ્ઞાનની પદ્ધતિ માટે હેતુપૂર્ણ” મહત્વ” પર ભાર મૂકી ત્રિકસાવવું જોઈએ. ભાષાવિજ્ઞાનનાં કેટલાંક પાસાંઓની ટીકા કરતી વખતે સપીરે બ્લૂમ્ફીલ્ડના નામનો ઉલ્લેખ કરતા નથી, પરંતુ હવે એમ માનવામાં આવે છે કે તેમનો કહેવાનો મુખ્ય આશય બ્લૂમ્ફીલ્ડના ભાષાભ્યાસની ‘યાંત્રિક’ અને ‘રૂપબદ્ધ’ પદ્ધતિની વિરુદ્ધ હતો. બ્લૂમ્ફીલ્ડને ભાષાના અર્થ અને સામાજિક સંબંધના અભ્યાસમાં રસ ન હતો એમ કહેવું અયોગ્ય લેખાશે. ખરેખર તો તેઓ અર્થના ચુસ્ત અભ્યાસનો આગ્રહ રાખતા હતા, પરંતુ એવો મત ધરાવતા હતા કે “આ માટે ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ ખીજાં વિજ્ઞાનોની મદદ લેવી જોઈએ.” કદાચ આને જ કારણે ૧૯૫૦-૧૯૬૦ના ગાળામાં ભાષાના સામાજિક પાસાની અવગણના થઈ.

સપીરે માટે ચોમ્સ્કીને ખૂબ જિંઓ મત હતો, છતાં તેઓ રૂપબદ્ધતાનો પાયો અને અર્થથી અળગા રહેવાનો બ્લૂમ્ફીલ્ડનો મત છોડી શક્યા નહીં. ખરેખર તો ધ્વનિવિચારનો અભ્યાસ જે જમાનામાં થતો હતો તે જમાનામાં ભાષાના અર્થ અને સામાજિક પાસાંઓનો અસ્વીકાર એ બાબતો નોટલી સ્વાભાવિક લાગતી હતી, તેટલી ચોમ્સ્કીના વાક્યવિચારના અભ્યાસ-યુગમાં સ્વાભાવિક લાગતી ન હતી. અને તરત જ એનું પરિણામ આવ્યું. ચોમ્સ્કીનાં વાક્યો સામાન્ય માનવીએ બોલેલાં નથી એ સ્પષ્ટ થયું. એ પ્રત્યક્ષ બોલાયેલાં વાક્યો નહીં, પરંતુ આદર્શ ભાષક અને શ્રોતાએ બનાવેલાં સૂત્રો હતાં. આવો ભાષક-શ્રોતા કે આવો સમાજ અસ્તિત્વમાં હોતો નથી. પણ ચોમ્સ્કીય ભાષાવિજ્ઞાનીઓ આવી માન્યતા સ્વીકારવી અગત્યનું છે એમ માને છે. ભાષાવિજ્ઞાન હજીયે ‘આયૂવરી ટાવર’ની છાયામાં ઊભું છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૧૯૬૮ પછી ચોમ્સ્કીય સિદ્ધાંત ભાંગી પડવા લાગ્યો. વાક્યવિચાર ધાર્યા પ્રમાણે રૂપનિષ્ઠ રહ્યો નહીં; એમાંનું ધણુંખણું તો અર્થવિજ્ઞાન જ છે એ સ્પષ્ટ થયું. ભાષાવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા જુદા જુદા કાર્યકરોને અર્થનું અંતર્ગત માળખું સ્વીકારવું પડ્યું. અને હવે એમ કોણ માનશે કે ભાષાનું આ અર્થતત્વ ભાષાના સામાજિક ઉપયોગથી અંધાયેલું નથી?

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

બધાએ આ મત માન્ય રાખ્યો પણ ચોમ્સ્કી એ સ્વીકારતા નથી. શું એનું કારણ બ્લૂમ્ફીલ્ડના સમયના તાર્કિક-ભાષાવૈજ્ઞાનિક ‘આયુવરી ટાવર’ની પરંપરામાં તેઓ ઘડાયા એ હશે? ચોમ્સ્કીના માળખામાં રહીને કામ કરનાર નવા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ પોતે જ ન્યારે ભાષાના સામાજિક સ્વરૂપ વિશે સભાન થયા ત્યારે આ પરિસ્થિતિ બદલાઈ. એ સંબંધમાં જ્યોર્જ લાકોફ (Lakoff)ની ઉક્તિ ઉમેરીને આપણું અત્યાર સુધીનું વિવેચન આવરી લઈશું. લાકોફ કહે છે : “મારા મતે ‘ટ્રાન્સફર્મેશનલ’ વ્યાકરણનાં ખરેખરાં જોડાં પરિણામો નકારાત્મક છે. ‘ટ્રાન્સફર્મેશનલ’ વ્યાકરણે મનુષ્ય ભાષાનો ઉપયોગ સામાજિક સંબંધમાં વાતચીત કરવા માટે કરે છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લીધા સિવાય ભાષાની રચનાનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આને કારણે ઘણાખધા કિસ્સાઓમાં આ વ્યાકરણ કામ આપી શક્યું નહીં.”

[૨]

ન્યારથી ભાષાવિજ્ઞાનીને ભાષાના રૂપનિષ્ઠ અભ્યાસમાંથી એમ જણાયું કે ફક્ત વાક્યવિચાર અથવા વ્યાકરણ ભાષાની અર્થઘટનાત્મક શક્તિને સમજાવી શકતું નથી, ત્યારથી અર્થવિજ્ઞાનને વાક્યવિચાર સાથે જોડવા માટે, જેનેરેયટિવ વ્યાકરણના નિષ્કર્ષણની સીડી ઉપર શબ્દતત્ત્વને એક પગથિયું ઉપર કે નીચે લઈ જવાના થોડા અવ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થયા. પરંતુ ભાષા જેવા સંપન્ન ક્ષેત્રમાં આવા તાત્કાલિક સ્વરૂપના પ્રયત્નો નકામા નીવડ્યા. જે રીતે ૧૮મી સદીમાં નવા સમાજોની શોધ થઈ ત્યારે વિદ્વાનોને એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવતી ભાષાઓની તુલનાત્મક માહિતી મળી અને જૂના વ્યાકરણકારોનું રૂઢિગત વ્યાકરણ નકામું ગયું, તેવી જ રીતે ન્યારે ભાષક-સમાજના સામાજિક અર્થસંકેતો ભાષાના અંતર્ગત જોડા માળખાના આયોજન માટે અગત્યના છે એવી સભાનતા આવી ત્યારે સંરચનાત્મક ભાષા-વિજ્ઞાનના આયોજનનો અંત આવી ગયો. આથી હવે એવું સૂચન મૂકી શકાય કે ભાષાને એક સુગ્રથિત વાસ્તવ ગણવી, જેને બે માપતરવો હોય : એક ભાષક અને શ્રોતાનું બનેલું અને બીજું સંસ્કૃતિસંબદ્ધ અંગો ધરાવતું હોય.

આ ભૂમિકા ધ્યાનમાં રાખીશું તો અત્યાર સુધી જેને લૌકિક ભાષા-વિજ્ઞાન (‘ફોર્મ-લિંગ્વિસ્ટિક્સ’) કહેવામાં આવ્યું તેની કેટલીક વિભાવનાઓનું મહત્ત્વ સમજાવી શકાશે. લૌકિક ભાષાવિજ્ઞાનની આવી એક વિભાવનાનું પ્રથમ દર્શન આપણને સર્પીરનાં “ધ્વનિઘટકોનું માનસિક અસ્તિત્વ”

(૧૯૪૩) એ લેખમાં થાય છે. એ લેખમાં સપીર અણુષ ભાષકની પોતાની ભાષાનાં ધ્વનિધટકોની આંતરિક ગ્રહણશક્તિ સમજાવવા માગતા હતા. સપીર લખે છે : “લૌકિક જગતમાં અણુષ ભાષક અને શ્રોતા ભાષાના ધ્વનિ વિષે સલાન હોય છે અને તેઓ તેમને અનુભવે છે; પરંતુ તેઓને પોતાને તો પોતે ધ્વનિધટક ખેલતા અને સાંભળતા હોય એમ જ લાગે છે.” ધ્વનિધટકોને છૂટા પાડવા માટે ભાષાવિજ્ઞાનીઓ અણુષ ભાષકોની ભાષા સમજવા માટેની આ પ્રકારની અંતર્સૂઝનો ઉપયોગ ન કરતાં વિધિસર સિદ્ધાંતો ઊભા કરવાના પ્રયત્ન કરે છે. તેમના આવા પ્રયત્નોએ લૌકિક ભાષાવિજ્ઞાનનો વ્યવસ્થિત રીતે ઉપયોગ કરતાં આપણને રોક્યા છે.

ઊઠાહની દક્ષિણ પાઈયુટી (Paute) ભાષા પર કામ કરતાં સપીરે તેમના ભાષાવિજ્ઞાપક ટોનીને તેની ભાષા ધ્વનિમુદ્રા-પદ્ધતિથી કેવી રીતે લખવી તે શીખવ્યું. પછી ટોનીએ પોતાની ભાષાના શબ્દો લખીને સપીરને બતાવ્યા. આશ્ચર્ય સાથે સપીરે જોયું કે ખરેખર ધ્વનિઓ સાંભળવા છતાં ટોનીએ જે શબ્દો લખ્યા હતા તે “શબ્દોત્પત્તિશાસ્ત્રની પુનર્ચનાની રીતે” લખાઈ ગયા હતા, “જે સૈદ્ધાંતિક દષ્ટિએ સાચા, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતા ન હતા.” અહીં સપીર એમ કહેવા માગે છે કે આમાં અણુષ ભાષકના ભાષાકીય અનુભવમાં ખૂબ દૃઢ થયેલાં મૂળ રૂપોની પુનર્ચનાની ધારણાઓ છે. એ સાચું છે કે ઘણા ભાષકસમાજમાં ભાષકોને તેમની પોતાની ભાષાકીય અંતર્સૂઝ જગાડવાના અને વસ્તુનિષ્ઠ રીતે તેના વિષે વિચારવાના પ્રસંગો ખૂબ ઓછા આવે છે. પરંતુ જેઓ નામવાદી વિચારમાં શ્રદ્ધા રાખે છે અને તે દષ્ટિથી લૌકિક ભાષાવિજ્ઞાનના સામાજિક પાસાને ભાષા-વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતીકરણનું મુખ્ય ઊગમસ્થાન ગણવા ઇચ્છે છે તેમને માટે સપીરનું કહેવું ખૂબ રસપ્રદ છે. એમ માની શકાય કે જ્યારે મનુષ્યને ભાષા લખવા માટે લિપિના પ્રશ્નનો સામનો કરવો પડ્યો ત્યારે આ પ્રકારની ઘણી બધી ભાષાકીય અંતર્સૂઝ તેની બીજી ઇન્દ્રિયસંવિત્તિઓ સાથે ઘડાઈ ગઈ હશે.

એક સમયે એવું માનવામાં આવતું કે એક ધ્વનિ માટે એક અક્ષરની યોજના કરતી વખતે ભાષાવિભાજનની સાદી રીત ઊપસી આવી હશે. હવે એ વિષયમાં એવું સિદ્ધ થયું છે કે ભાષાની અનુભૂતિ એક અટપટી પ્રક્રિયા છે, જે અંતે ભાષા એટલે એક વિશાળ પરિષ્કૃતિ (‘આર્ટિફિક્ટ’) છે એવી સલાનતામાં પરિણમે છે. સોશૂરે સાચી જ રીતે કહ્યું હતું કે “જોકે અનિવિજ્ઞાન ભાષાવિજ્ઞાનને લિપિના ખોટા ખ્યાલોમાંથી મુક્ત કરવામાં મદદ

કરી શકે છે, છતાં ભાષાઓની લિપિઓનો અભ્યાસ મનુષ્યને ભાષાનું ધ્વનિ-
ગત સ્વરૂપ લિખિત સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત કરવા માટે અંતર્સૂત્રનાં જે તત્ત્વો
એના મનમાં ઘડાયા તેના વિષે ખ્યાલ આપવા માટે ખૂબ રસપ્રદ નીવડે છે.
આવા પ્રયત્નો પાછળ બ્લૂમ્ફીલ્ડે કહેલી ' તારવણી (' એક્સ્ટ્રેક્શન ')ની પદ્ધતિ '
હોય છે, જે સમાજભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મનુષ્યના મગજનાં બીજાં સંવિત્તિ-
કાર્યો સાથે સંકળાયેલી હોય છે. માનવીના પૂર્વેતિહાસમાં અક્ષર પ્રત્યેનું એનું
માનાથી વલણ મનુષ્યની આ બાબતની અંતર્સૂત્રનો નિર્દેશ કરે છે. અક્ષરની
ભગૃતિમાં શબ્દ આવ્યો. અહીં પણ ધ્વનિઓના બાહ્ય તફાવતોમાંથી તેમાં
રહેલા મૂળ રૂપની પુનર્રચના માટે મનુષ્યને પોતાની જ અંતર્સૂત્ર ઉપર કામ
કરવું પડ્યું. આમ કરવામાં ધ્વનિ અને અક્ષર વચ્ચે તે બહોળા ખાલી
જગ્યા ભરી કરતો હતો. શબ્દોનાં મૂળ રૂપો દર્શાવવા બ્યારે અક્ષરોનું બંધા-
રણ ઘડાયું ત્યારે, શબ્દો સ્થાયી અને દૃઢ બન્યા, જેના પરથી ભાષાનો ધ્વનિ-
સ્રોત સહજતાથી વહી શક્યો. આમ ધ્વનિ અને અક્ષરો વચ્ચેની અ-યોગ-તા
એ વિકૃતિ ન બનતાં ઐતિહાસિક અને સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ ભાષાની પરિવૃત્તિના
સ્થિરીકરણ (' આર્કાઇઝેશન ')ના કાર્ય માટેની મહત્ત્વની તત્ત્વિક વિગત બની.

અક્ષર અને શબ્દ રચવાના મનુષ્યના આદિ પ્રયત્નોમાં જે લૌકિક
ભાષાવિજ્ઞાન અનુસ્યૂત રહેલું છે તેનાથી દૂર રહેવાથી ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ભાષાના
સિદ્ધાંતસાગરમાં (સોશૂર કહે છે તેમ) " લાઇફ-એલ્ટ વગર તરવાના "
પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ભાષાકીય ક્રિયાને તેના યોગ્ય સામાજિક ' મેટ્રિક્સ 'માં
પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરીને નામવાદી ફિલસૂફ એ મત પ્રદર્શિત કરી શકે છે કે
બધા ભાષાવ્યવહારના ફિલિત રૂપની પાછળ અનુભવનો સામાજિક અભિગમ
હોય છે. અને ભાષાની અંતર્સૂત્ર એવા એક રૂપમાં બંધારણ પામે છે કે
કોઈ પણ ભાષક-શ્રોતા એ રૂપમાંથી એની અર્થઘટનાત્મક પ્રક્રિયા સહેલાઈથી
આત્મસાત્ કરીને પોતાની ભાષા વિશેની અંતર્સૂત્રનો અનુભવ કરી શકે.

સમાજમાં જન્મેલું દરેક બાળક ' પૂર્વવર્તી ' સમયના વારસા તરીકે '
ભાષા શીખે છે અને થોડા સમયના ગાળામાં એની અર્થીકરણની પ્રક્રિયા
આત્મસાત્ કરે છે. એ પ્રક્રિયામાં વ્યાકરણ કરતાં કંઈક વિશેષ રહેલું છે.
ભાષાનો વ્યવહાર સમાજના વ્યવહાર સાથે સુગ્રથિત હોય છે એ સાચું છે.
આ સમાજવ્યવહારનો આશ્રય લઈને જૂના વ્યાકરણકારોએ ભાષાનું
વિશ્લેષણ અને વર્ગીકરણ ' વ્યાવહારિક ' બનાવ્યું એમાં કંઈ ખોટું ન હતું.
પરંતુ આગળ જતાં ભાષાનાં વર્ગીકરણ-અને-વિશ્લેષણતત્ત્વોના અભ્યાસથી
એમ પ્રતીત થયું કે ભાષામાં કેવળ ' વ્યાકરણ ' નથી, જ્ઞાનતત્ત્વો પણ છે.

માનવે નિર્માણ કરેલું ભાષાનું માળખું સામાજિક દૃષ્ટિએ કેવી રીતે પરિપૂર્ણ થઈ શકે એ માટે વ્યાકરણની બધી પ્રક્રિયા પાછળ મનુષ્યની ભાષાકીય યાદ-શક્તિમાં ગોઠવાઈ ગયેલાં જ્ઞાનતત્ત્વો હોય છે. વ્યાકરણના વર્ગીકરણતત્ત્વો અપૂર્ણ છે, છતાં એ જ તત્ત્વો દ્વારા ભાષાકીય જ્ઞાનતત્ત્વોની શોધ શક્ય છે. કોઈ પણ ભાષા એના વ્યાકરણમાં પરિપૂર્ણ બનતી નથી; અને તો એ મરી જાય છે. ભાષાની વ્યાકરણીય અપૂર્ણતામાં એનું સાચું જીવન ઘડાતું રહેતું હોય છે. જૂના વ્યાકરણકારો દ્વારા ખોટી રીતે દોરવાઈ ગયેલા પહેલાંના તર્કશાસ્ત્રીઓ નૈસર્ગિક ભાષાને પરિપૂર્ણ ગણવાની જાળમાં ફસાઈ પડ્યા. પોતાના નવા તર્કશાસ્ત્રથી જ્યારે તેમને આ વિગત સાચી નથી એમ જણાયું ત્યારે રસેલ કે વિદ્વેન્સ્ટાયૂન જેવા તર્કશાસ્ત્રીઓએ જૂના વ્યાકરણકારોને ઠપકો આપવાને બદલે ભાષાની એવી ટીકા કરી કે ભાષા એક “ગેરમાર્ગ” દોરનારી, “અસ્પષ્ટ”, “અપૂર્ણ”, “અચોક્કસ” અને “માનવીની બુદ્ધિને ગૂંચળાવનાર” ફરી છે !

*

*

*

૧૯મી સદીથી થયેલા સંશોધનમાં સૌથી વધુ પડકારસ્પ્ર પ્રશ્ન હતો ભાષાની ધ્વનિવ્યવસ્થામાં યાંત્રિક રીતે કામ કરતા એના ધ્વનિનિયમોનો. આ નિયમોની કહેવાતી યાંત્રિક સુઘટિતતાને કારણે એ સમયથી ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ભાષાઓના નિયમો સ્વયંસંચાલિત છે એમ માનવા લાગ્યા. આને કારણે એ ભાષાવિજ્ઞાનીઓમાં અર્થ અને સામાજિક વ્યવહાર પર ઓછો આધાર રાખવાનું વલણ વધવા લાગ્યું. ‘ભાષા આમ વર્તે છે’, ‘ધ્વનિઓ આવી રીતે બદલાય છે’ એવી ભાષાને અને ધ્વનિઓને ‘કર્તા’ બનાવીને બોલવાની ટેવ વધવા લાગી. હવિટની જેવા સિદ્ધ ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ એ ટેવની ઝાટકણી કાઢી અને સોશ્યરે એ બાબતમાં હવિટનીને અનુસરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. હવિટનીનું કહેવું હતું કે ભાષા પોતે વર્તન કરતી નથી, ભાષકસમાજ વર્તન કરતો હોય છે; તેવી જ રીતે ધ્વનિઓ બદલાતા નથી, ધ્વનિઓ ઉચ્ચારનાર વ્યક્તિઓ તેઓને બદલતી હોય છે. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હવિટનીનું કહેવું સાચું હતું. પણ પોતાના વિષયને ‘વિજ્ઞાન’ માનીને એની જે શૈલી ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ નિર્માણ કરી તેની વાકચર્યનાઓ તેઓ છોડી શક્યા નહીં. સોશ્યર જેવા વિદ્વાન પણ હવિટનીએ સૂચવેલી શૈલીમાં લખી શક્યા નહીં.

એટલે જ તો ભાષાની ધ્વનિવ્યવસ્થામાં ધ્વનિનિયમો યાંત્રિક રીતે વર્તે છે એ માન્યતા એટલી હદ સુધી વધી કે જ્યાં સુધી એ માન્યતા છે

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧ J

ત્યાં સુધી ભાષાનું 'વિજ્ઞાન' બનાવવાનું કાર્ય ચાલુ રાખવામાં અર્થ છે, નહીં તો ભાષાવિચાર ફરીથી ફિલસૂફીમાં પડી જશે એવો ખોટો ખ્યાલ ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ધરાવવા લાગ્યા. ધ્વનિનિયમોની યાંત્રિક ઉપપત્તિ 'શાસ્ત્રીય' હોવી જોઈએ એ આગ્રહ પૂરો કરવા માટે ૧૯૨૦ પછીના દાયકાઓમાં ધ્વનિવ્યવસ્થા વિશે ખૂબ ચર્ચા-વિચારણા-લેખન થયાં. પણ ભાષાની ધ્વનિવ્યવસ્થા વિશેની આ ખોજમાં કેટલું સત્ય આપણા હાથમાં આવ્યું ?

ભાષાનું વિજ્ઞાન તેના ધ્વનિસ્વરૂપના અભ્યાસથી શરૂ થવું જોઈએ એ સૂત્રનો ઉચ્ચાર જ્યારથી થયો ત્યારથી ભાષાનો અભ્યાસ જૂના વ્યાકરણ-અભ્યાસને છોડીને નવા ભાષાવિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. ૧૯૨૦ પછીના એ અભ્યાસમાં 'ધ્વનિઘટક' તત્ત્વનો ઉદય એ એક મહત્ત્વની હકીકત છે. પરંતુ એ ધ્વનિઘટકનું સ્વરૂપ યાંત્રિક અથવા અંકશાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સમજાવવામાં ભાષાવિજ્ઞાનીઓ નિષ્ફળ ગયા એ પણ અગત્યની હકીકત છે. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ભાષાની ઉક્તિ એ વાચિક ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણની આખત છે, જે બાળકો શુદ્ધ શુદ્ધ સમાજમાં ખૂબ જલદીથી શીખી લે છે. ભાષાનું જ્ઞાન એ કેવળ આવા ધ્વનિઓ ઉચ્ચારવાની કે સાંભળવાની વાત નથી. પરંતુ ભાષામાં તે ધ્વનિઓ 'કશાકના નિદર્શક' સંકેતો હોય છે. મનુષ્યની સંવિત્તિમાં રહેલો આ ધ્વનિ-અનુભવ કદી પણ કેવળ શુદ્ધ ધ્વનિઓનો હોતો નથી; તેની ગતિ હંમેશાં એક હેતુપૂર્ણ દિશા તરફ હોય છે અને તે એ કે 'એ ધ્વનિ શાનો ધ્વનિ છે?' એ જ્ઞાનતત્ત્વમાં જે 'શું' છે તે ધ્વનિઘટકના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપનું સૂચક છે. આના માનસિક અસ્તિત્વ વિશે સપીરે લખ્યું છે.

આમ ભાષાકીય ધ્વનિઓનું ગ્રહણ (શ્રવણ) બાહ્ય વ્યવહારનું વિશ્લેષણ માગી લે છે. આની સાથે જ સાંભળનારની યાદશક્તિ અને સામાજિક દુનિયાની અર્થપદ્ધતિ રહેલી છે. દરેક વ્યક્તિ માટે આ બધી ક્રિયાનો ઉદ્દેશ આબુઆબુના સમાજમાંનો વ્યવહારલક્ષી અર્થતત્ત્વીય 'સિમેન્ટિક' મોડેલ બનાવવાનો હોય છે. 'તમે pit કહ્યું કે bit?' આવા શ્રોતાના પ્રશ્ન પાછળ તેના p અને b વચ્ચેના વિરોધનું ધ્વનિવસ્તુનિષ્ઠ ગ્રહણ જ નહીં પરંતુ તેનું પોતાને માટે બાહ્ય એવા એક ભૌતિક મોડેલ પર કરેલું એક સ્થાપન પણ છે. આ ધ્વનિ અને અર્થ વચ્ચેનો વ્યવહાર બાળક ખૂબ ઝડપથી શીખે છે. લેખનકળા શીખતી વખતે એને ધ્વનિવ્યવહાર છોડીને ભૌતિક મોડેલનું સ્થાપન શીખવું પડે છે. p અને b ધ્વનિઘટકદર્શક ચિહ્નો સહેલાં હોય છે, પણ ખાસ જાણવાનું તે

એ વિશે કે જેને આપણે ‘ભાષાની પરિષ્કૃતિ’ સ્થિરીકરણ’ એવું નામ આપ્યું છે તે વ્યવહારમાં મુકાય ત્યારે એક જ ક્રિયાનાં અર્થદર્શક એવાં ચિહ્નોનાં મોડેલમાં સરખા આકાર હોય તો ભાષાની લિખિત પરિષ્કૃતિ અધિક સૂચક બને. આમ અંગ્રેજીમાં [bit] અને [bait] ધ્વનિની દૃષ્ટિએ જુદા હોવા છતાં, લેખનમાં નજીક આવે. જેમ કે bit અને bite, જેમાં છેલ્લે આવતો e એ કેવળ ચિહ્ન (અથવા ફક્ત) છે, જે કોઈ ધ્વનિને નિર્દેશતું નથી; એ માત્ર i→ai/c—ce એવી સંઘટના અને પ્રક્રિયાનું નિર્દેશક બને છે.

માનવસમાજમાંની ભાષાઓ જે જે માનવીઓ એમનો વ્યવહાર કરે છે, તેઓએ ધડી કાઢી છે, અને એ દૃષ્ટિએ એમનાં ધ્વનિવ્યવહાર, વ્યાકરણ અને અર્થવ્યવસ્થાનો વિચાર કરવો જોઈએ. આજના ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજીમાં [bait] શબ્દનો સ્પેલિંગ bite લખવો વિચિત્ર છે એ ખરું પણ જે લોકોએ પોતાના વ્યવહાર માટે એનું ‘સ્થિરીકરણ’ કર્યું તેઓ એ બદલવાના નથી. આનો અર્થ એ લોકો રૂઢિચુસ્ત છે એવો નથી. તેઓનાં ભાષાની પરિષ્કૃતિના સ્થિરીકરણનાં તત્ત્વો એમના સમાજ સંકડો વર્ષથી ધડી કાઢ્યાં છે અને એનાથી એમનો આગળનો વ્યવહાર સરળતાથી ચાલે એવી એમને ખાતરી છે.

ભાષાના ‘શાસ્ત્ર’ તરીકેના અભ્યાસ કરતાં એની એક સામાજિક પરિષ્કૃતિ તરીકેના અભ્યાસ અધિક ફલદાયી અને સૂચક બને છે. આ અભ્યાસનું દિશાસૂચન પ્રસિદ્ધ સમાજશાસ્ત્રી હેરોલ્ડ ગાર્ડિન્કેલે કર્યું છે. માનવી પોતાના વ્યવહારમાં વ્યવહારનાં સાધનો અને વ્યાવહારિક તર્ક વડે આવી સામાજિક કૃતિઓ ધરે છે. એ કૃતિઓમાં જે તત્ત્વો પ્રગટ થાય છે તે કોઈ અફલાતુની (‘પ્લેટોનિક’) તત્ત્વો હોતાં નથી; તે વ્યવહારનાં જ તત્ત્વો હોય છે. મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે એ તત્ત્વોની જે ‘પરિષ્કૃતિ’ બને છે તે તપાસવી અગત્યની છે. ભગવાનની પૂજા એ એક હકીકત છે, પણ દરેક સમાજે બનાવેલી એની પરિષ્કૃતિ જુદી જુદી હોય છે. એ દરેક પરિષ્કૃતિમાં પોતાનું એવું એક સ્થિરીકરણનું તત્ત્વ હોય છે. એ તત્ત્વ દરેક પરિષ્કૃતિને દબતા આપે છે. એના પછી કોઈ પણ સમાજ એ પરિષ્કૃતિને છોડી શકતો નથી અથવા છોડવા તૈયાર થતો નથી.

ભાષામાંનું ધ્વનિવ્યવસ્થાનું માળખું અને એમાં રહેલી યાંત્રિક નિયમિતતા વિશે એ દૃષ્ટિએ વિચાર થવો જોઈએ. ભાષાઓના ઐતિહાસિક ક્રમમાં જે ધ્વનિકીય પરિવર્તનો થયાં એ હકીકત પાછળ કયાં યાંત્રિક નિયમિતતાનાં

તત્ત્વો કામ કરે છે એની શોધ ૧૯મી સદીમાં થઈ. એવાં તત્ત્વો ‘અર્થ’ વગરનાં, કેવળ ઉચ્ચારણમૂલક છે એવી તે વખતના ભાષાવિજ્ઞાનીઓની માન્યતા હતી. ધ્વનિકીય પરિવર્તન પછી ભાષાવિજ્ઞાનીઓની નજરે સાદૃશ્યનિષ્ઠ પરિવર્તન આવ્યું. આ પરિવર્તન કેવી રીતે થાય છે તે સમજાવવા માટે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે આ પરિવર્તનમાં અર્થનો ચોક્કસ ફાળો છે (દા. ત. સોશૂર, ૧૯૫). આ બંને પરિવર્તનમાં આવે તફાવત કેમ એમ વિચારીને સોશૂર પૂછે છે : “પરંતુ સાદૃશ્યની બાબત ચોક્કસપણે શું છે? લોકો સામાન્ય રીતે તેને પરિવર્તન ગણે છે, પણ ખરેખર તે પરિવર્તન છે?” (૧૬૩.) આ પ્રશ્ન પૂછીને સોશૂર એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા કે સાદૃશ્યને પરિવર્તન કહેવા કરતાં ‘સર્જન’ કે ‘નિર્મિતિ’ કહેવી એ વધારે શાસ્ત્રશુદ્ધ છે.

સોશૂરના આ વિચાર પાછળ ખૂબ મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત છે. ભાષા બદલાતી નથી; સમાજ બદલાય છે. અને જેમ સમાજ બદલાય છે તેમ તે પોતાની ભાષામાં નવું નવું સર્જન કરતો હોય છે. પોતાની ભાષાને આવી સર્જનક્ષમ રાખવા એ મથે છે. ઊલટું, વ્યાકરણકાર એ ભાષાની ભાતને પકડીને એના પર નિયમોની દૃઢ શૃંખલા નાખીને તેની પરિવર્તનક્ષમતા નષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે. જેને સામાન્યતઃ ધ્વનિપરિવર્તન કહેવામાં આવે છે એ પરિવર્તન નથી, એ એક સર્જનકૃતિ હોય છે. વિશિષ્ટ આકાર પામેલી એક રચનાકૃતિ વિશિષ્ટ કાળમાં એના ધ્વનિઓને એક વિશિષ્ટ આકૃતિબંધમાં પ્રગટ કરે છે. ન્યારે સમાજમાં એ આકૃતિબંધમાંના ધ્વનિઓને કોઈ કારણસર અસર થાય છે ત્યારે એ રચનાકૃતિને બીજી રચનાકૃતિમાં ફેરવવા સમાજ પ્રયત્નશીલ બને છે. સમાજની સર્જનક્ષમતા આકૃતિબંધને સ્પર્શે છે. એમાં વસેલા વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ તો એના ગુલામ તરીકે તરત પોતાની નવી જગ્યાઓમાં ગોઠવાઈ જાય છે. દૂરથી આકાશ તરફ જોનારાઓને જેમ આકાશમાંના તારાઓ એક જ પટ પર ગોઠવાઈ ગયા છે એવું લાગે છે, ખરેખર તો તેઓ એકબીજાની આગળપાછળ હોય છે, તેવી જ રીતે કેટલાક સમય પછી પહેલાંની ભાષામાંની ધ્વનિવ્યવસ્થા એકસરખી રીતે પરિવર્તન પામી છે એવું દેખાય છે. પરંતુ એવું લાગ્યે જ બને. ઐતિહાસિક પરિવર્તનોને સમકાલીન માનવાં એ ભૂલભરેલું છે. સમાજની સર્જનાકૃતિઓને “પરિવર્તનાત્મકતામાં બદલી નાખનાર ભાષાવિજ્ઞાને યાંત્રિકતાની ગુલામી છોડીને હવે સમાજશાસ્ત્રનાં નવાં તત્ત્વોના અભ્યાસથી વંચિત ન રહેવું જોઈએ. *

* પ્રસ્તુત લેખની ગુજરાતી જોઈ જવા માટે હું શ્રીમતી ભારતી મોદી અને કુમારી કલ્પના પાટીલનો આભારી છું.

અત્રત્ર

૧. ભાષાવિજ્ઞાન અને ભાષાવ્યવહારવિજ્ઞાનની —

‘લિંગ્વિસ્ટિક્સ’ અને ‘પ્રેગમેટિક્સ’ની અવિભાજ્યતા

ચલેસ મોરિસે ૧૯૪૬માં તેમના પુસ્તક ‘સાયન્સ, લેંગ્વિજ, બિહેવિયર’માં સંકેતોના ત્રિવિધ અધ્યયન વિશે વાત કરી હતી : (૧) સંકેતોની ગોઠવણી અને આંતર સંબંધનો વિચાર તે ‘સંકેતવિન્યાસ’ (‘સિન્ટેટિક્સ’), (૨) સંકેતોના અર્થનો વિચાર તે ‘અર્થવિચાર’ (‘સિમેન્ટિક્સ’) અને (૩) સંકેતોનો વ્યવહારમાં વિનિયોગ તે ‘વ્યવહારવિચાર’ (‘પ્રેગમેટિક્સ’). ૧૯૭૦થી આ વિષયમાં ભાષાવિજ્ઞાનીઓ, મનોવિજ્ઞાનીઓ અને તત્ત્વજ્ઞો રસ લેવા લાગ્યા. ૧૯૭૦માં થેડુસાલેમમાં સંકેતવ્યવહારવિચાર પર એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ યોજાયો, જેમાં સાત દેશના ત્રીશ જેટલા વિદ્વાનોએ ભાગ લીધો. તેમાં વંચાયેલા નિબંધો બાર-હિલેલ (Bar-Hillel) ના સંપાદકત્વ નીચે ૧૯૭૧માં ‘પ્રેગમેટિક્સ ઓવ નેચરલ લેંગ્વિજિઝ’ એ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. આ નિબંધોમાં પ્રગટ થતા વિવિધ અભિગમો અને પદ્ધતિમાં વિચારણાનો ગૂંચવાડો જોવા મળે છે. મોરિસના ત્રિભાજનની ઉપયોગિતા કે પ્રામાણ્યની બાબતમાં ભાગ્યે જ કશું સિદ્ધ થઈ શક્યું છે અને સંકેતવ્યવહારવિચારની નીચે શું શું આવે તે અંગે પણ અનિશ્ચિતતા રહી. માત્ર એટલું સ્વીકારવામાં આવ્યું કે નૈસર્ગિક ભાષા દ્વારા થતા સંદેશવ્યવહારનાં વ્યાવહારિક પાસાંઓમાંથી કેટલાંકનો વિચાર ભાષાવિજ્ઞાને કરવો જોઈએ. એટલે કે જેમ ભાષાવિજ્ઞાનમાં ‘સિન્ટેટિક્સ’ અને ‘સિમેન્ટિક્સ’નો સમાવેશ થાય છે તેમ ‘પ્રેગમેટિક્સ’નો પણ થવો જોઈએ, અને ફલતઃ ભાષાવિજ્ઞાનીએ ભાષાના વપરાશનું, ‘પેરોલ’નું કે ‘પર્ફોર્મન્સ’નું પણ અધ્યયન કરવું જોઈએ. આ સાથે કેટલાક વિદ્વાનો અસંમત છે. એન્ડર્સન જેવા સંકેતવિચારવ્યવહારને ભાષાવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહાર ગણવાના મતના છે. ઇ. એમ. ઊલનબેકે (Uhlenbeck)^૧ આ દૃષ્ટિબિંદુની અયોગ્યતા તેમના ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત

૧. ઊલનબેકનાં ખીખાં બે મહત્ત્વનાં લખાણો : (૧) ‘ક્રીટિકલ કોમેન્ટ્સ ઓન ટ્રેન્સફોર્મેશનલ જેનરેટિવ ગ્રામર ૧૯૬૨-૧૯૭૨’ (૧૯૭૩) (૨) ‘લિંગ્વિસ્ટિક્સ ઇન અમેરિકા ૧૯૨૪-૭૪, એ ડિટેઇડ વ્યૂ’ (૧૯૭૦)

લેખમાં દર્શાવી છે. તેમનું કહેવું છે કે ભાષાના અધ્યયનનું સ્વાભાવિક આરંભબિંદુ 'લા લાંગ'માં નહીં, પણ ભાષાના ઉપયોગોમાં છે. પ્રત્યક્ષ વાક્યર્થનું અધ્યયન કરવું જોઈએ - એટલે કે જ્યારે વક્તા બોલે છે અને શ્રોતા તેનું વક્તવ્ય પામી શકે છે ત્યારે ખરેખર શું બને છે તે ભાષાવિજ્ઞાનનો તપાસવિષય હોવો જોઈએ. ભાષિક ઘટનાના અધ્યયન પ્રત્યેના ઊલ્લેખકના અભિગમમાં ત્રણ મૂળભૂત ખ્યાલો છે : (૧) ભાષાવિજ્ઞાનની વિષયમૂલ ઘટનાઓનાં બે પાસાં છે : ઇદ્રિયસંવેદ અને અવગોચ્ય ('કોગ્નિટિવ') - એ ઘટનાઓ ધ્વનિ અને અર્થનાં દ્વિપાર્શ્વી તત્ત્વો છે. (૨) 'લાંગ' અને 'પેરાલ' એવાં બે વિભાજ્ય, અલગઅલગ ક્ષેત્રો નથી, પણ એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં છે. (૩) 'લા લાંગ'ના અધ્યયનમાં શબ્દો અને વાક્યો સાથે કામ પાડવાનું છે : એ પરસ્પર સંબંધ છતાં એકબીજાના રૂપમાં ઢાળી કે વ્યાખ્યા બાંધી ન શકાય તેવાં એકમો છે.

ઊલ્લેખકની ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ આ પ્રમાણે છે : 'ટ્રેન્સફર્મશન-જેનરેટિવ' બાકરણનો હમણાનો ઇતિહાસ દર્શાવે છે કે એ અભિગમ દ્વારા ભાષાવિજ્ઞાનને સીમિત કરવાનો જે પ્રયાસ થયો છે તે ફળપ્રદ નથી. 'પ્રોગ્રેટિવ્સ' અને 'લિંગ્વિસ્ટિક્સ' વચ્ચેનો ભેદ કૃત્રિમ અને ઉપરચોટિયો છે. ભાષાના અર્થતત્ત્વના પાસાને લગતા અભ્યાસમાં ભાષાવપરાશસંબંધી બધાં પરિબળોનું અધ્યયન સમાવિષ્ટ છે. વાણીની ઘટનાના વિશ્લેષણમાં ભાષાવપરાશની સામાન્ય શરતો અને કામ કરતાં ભાષાબાહ્ય પરિબળોની તપાસ પણ જરૂરી છે. આ તપાસ ગ્રાયસે^૩ દર્શાવ્યા પ્રમાણે વક્તાશ્રોતા વાણીવ્યવહારમાં જે વ્યૂહરચનાને અનુસરે છે તેને આધારે થવી ધટે.

૨. ભાષાવિચારની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો

['સિન્ટેક્સ એન્ડ સિમેન્ટિક્સ' નો ૧૯૭૯માં પ્રકાશિત બારમો અંક 'ડિસ્કોર્સ એન્ડ સિન્ટેક્સ' એ વિષયને લગતો છે. તેમાં મુખ્યત્વે ૧૯૭૭ના એક પરિસંવાદમાં રજૂ થયેલા નિબંધો આપેલા છે. સંપાદક ટેલ્મી ગિવોન (Talmy Givón) ફેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના ભાષાવિજ્ઞાનવિભાગ સાથે સંકળાયેલા છે, તેમના સંપાદકીય વક્તવ્યમાં તેમણે સ્વાયત્ત વાક્યવિચાર સામે ગત પચીશ વરસમાં ક્રમે ક્રમે ઉદ્ભવેલી પ્રતિક્રિયાનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ (અને સંદર્ભસૂચિ) આપેલાં છે. તેમના લેખમાંથી કેટલુંક તારણ રૂપે અહીં આપ્યું છે.]

૨. 'ઓન ધ ડિસ્ટ્રિક્શન બિટ્વીન લિંગ્વિસ્ટિક્સ એન્ડ પ્રોગ્રેટિવ્સ' (ફર્વર અને સિનાયકો સંપાદિત 'લિંગ્વિજ, ઇન્ટરપ્રિટેશન એન્ડ કોમ્યુનિકેશન', ૧૯૭૭)
૩. એચ. પી. ગ્રાયસ (Grice), 'અટરર્ઝ મીનિંગ, સેન્ટેન્સ મીનિંગ એન્ડ વર્ડ-મીનિંગ', 'ફાઉન્ડેશન્સ ઓફ લિંગ્વિજ', ૧૯૬૮, ૪, ૨૨૫-૨૪૨.

છેલ્લા દસકા દરમિયાન ધણી ભાષાવિજ્ઞાનીઓને એ વાત સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી છે કે વક્તાઓના કડીબદ્ધ વાણીવ્યવહારમાં - વાર્તાલાપ ('ડિસ્કોર્સ')માં રહેલી સંઘટનાના સ્વાભાવિક સંદર્ભથી વિચ્છિન્ન કરેલાં છૂટાં વાક્યોનું અંધારણ તપાસવાની જે પદ્ધતિ પ્રવર્તે છે તેની હવે ઉપયોગિતા રહી નથી. ધણી વાર આવાં વિખૂટાં પાડેલાં વાક્યોની રચના સ્વાભાવિક વાણીવ્યવહારમાંનાં વાક્યોની રચના સાથે એટલી વિસંવાદી હોય છે કે એ વાક્યોની વાસ્તવિકતા અને પ્રામાણ્ય ઘણું શંકાસ્પદ બની જાય છે. વળી સંદેશવ્યવહાર અને કાર્ય-પ્રયોજનના સંદર્ભથી વિખૂટાં કરીને જ્યારે વાક્યોની વાક્યતત્ત્વીય તપાસ થાય છે, ત્યારે વાક્યતત્ત્વીય નિયમોના નિર્ણયમાં, અવગમનનાં તત્ત્વોનો વાર્તાલાપના અંધારણ પર પડતો પ્રભાવ જે ભાગ લખે છે તે ઠંકાર્થ જાય છે. છેલ્લે, માનવીય ભાષાના વ્યાકરણને લગતા અત્યંત રસપ્રદ પ્રશ્નો છે :

- (૧) વ્યાકરણ જે રીતનું હોય છે તે રીતનું જ કેમ હોય છે ?
 (૨) એવું એ કઈ રીતે થયું ? (૩) તેનું કાર્યપ્રયોજન શું છે ? (૪) માહિતીની તારવણી-ગોઠવણી, સંગ્રહ અને પુનઃપ્રાપ્તિના સાધન લેખેના, તથા ખાસ તો સંદેશાવ્યવહારના સાધન લેખેના ભાષાના ઉપયોગની સાથે તે કઈ રીતે સંકળાયેલું છે ? આ પ્રશ્નો પૂછવાનું સ્વાયત્ત વાક્યવિચારનો સિદ્ધાંત ટાળે છે.

વાર્તાલાપથી વિચ્છિન્ન વાક્યવિચાર અને વ્યાકરણવિચારની વંધ્યતા સામે જે પ્રતિક્રિયા ધીમે ધીમે, અટકતાં અટકતાં, છેલ્લાં પચીશ વરસમાં ઉદ્ભવી છે, તેનાં મૂળ એકબીજીથી સ્વતંત્ર અને લિન્નલિન્ન પ્રયોજન તથા અભિગમવાળી જે સંશોધનધારાઓમાં છે, તે આ પ્રમાણે છે :

- (૧) બોલિન્જરનો શબ્દવિન્યાસને લગતો ભાષાવ્યવહારવિચાર.
 (૨) પ્રાગ-સંપ્રદાયમાં ફિર્મસે સ્વીકારેલો અભિગમ. એ હાલિડે જેવા કૃત્ય-અનુયાયીઓએ અપનાવ્યો, અને પછીથી કુનોએ તેનો વિસ્તાર કર્યો.
 (૩) 'ટેન્મેમિક્સ'ના માળખામાં રહીને, પાઠાશ્રિત વ્યાકરણ ('ટેક્સ્ટ ગ્રામર') તથા પરિચ્છેદના અંધારણ પરનું આધાર અને લોગિકરનું કાર્ય. તેમાં વાક્યોત્તર કક્ષાની અંધારણીય નિયમિતતાઓ તપાસાઈ છે.
 (૪) ચેયુફ, હાલિડે તથા હરસન, હાયન્ડ્રઝ, વાનડીક જેવા સંશોધકોએ કથા-કથન ('નેરેયશન'), કથાપ્રવાહ અને સંઘટના ('કોહિઅરંસ') પ્રત્યે અપનાવેલો એવો જ અભિગમ.
 (૫) વાલેદસ્કી, લિન્ડ, લેમોવ અને તેના શિષ્યોએ કરેલી વિવિધ કથા-પ્રકારોના અંધારણની તપાસ.

- (૬) સેક્સ, શેગ્લોફ વગેરેએ તપાસેલું વાતચીતનું બંધારણ અને વ્યાકરણ પર પડતો તેનો પ્રભાવ.
- (૭) ફ્લાકો તથા હેવિલેન્ડે ત્રિશિષ્ટ મનોભાષાવિજ્ઞાનીય અભિગમથી કરેલો વાર્તાલાપનો વ્યવહારવિચાર.
- (૮) આન્તિમુચ્ચિ અને મીલર, બેયુટ્સ, બ્લૂમ, કાર્ટર, એર્વિન-ટ્રીપ, ગ્રીન્ફીલ્ડ તથા સ્મિથ, કિનન, સ્કોનિઅન વગેરેની બાળકો સંદેશવ્યવહારની આવડત કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તેની તપાસ.
- (૯) કોલ્લી, ફોસ્ટર, રુમેલ્હાર્ટ જેવા જાતિવિજ્ઞાનીઓની પરંપરાગત કથાઓના બંધારણની તપાસ.
- (૧૦) ફાયડર, ફેલી, ગિવોન, હૂપર તથા ટોમ્પ્સન, હોકિન્સન તથા હાયમેન, સેડોક, જિવકી વાક્યવિચારમાં રસ ધરાવનારાઓ વડે વ્યાકરણીય બંધારણના વ્યવહારવિચારને લગતાં પાસાંની તપાસ.
- (૧૧) લી-સંપાદિત એક ગ્રંથમાં કેટલાક ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ કરેલી વાર્તાલાપગત 'વિષય' ('ટોપિક') અને વાક્યતત્ત્વગત 'કર્તા' — એ બે ખ્યાલો વચ્ચેના સંબંધની તપાસ.
- (૧૨) બિકર્ટન અને ગિવોન, હાયમેન, સેડોક, પ્રાયુન, વેનેમેન જેવાએ આદરેલી ઐતિહાસિક ભાષાપરિવર્તનમાં વાર્તાલાપનું વ્યાવહારિક પાસું જે ભાગ ભજવે છે તેની તપાસ.
- (૧૩) ગાર્સિઆ, કિર્નર, ઝુમિન જેવાએ સ્વરૂપ/વસ્તુસંભારના સંદર્ભમાં કરેલાં પાઠનાં કાર્યપ્રયોજનલક્ષી અધ્યયનો.
- આમાંથી સહેજે ઊપસી આવતા થોડાક સર્વસામાન્ય મુદ્દાઓ :
- (૧) ભાષાનું બંધારણ તેના સંદેશવ્યવહારના પ્રયોજનને લક્ષમાં લીધા વિના યોગ્ય રીતે વર્ણવી, સમજી કે સમજાવી ન શકાય.
- (૨) કૃત્રિમ રીતે કઢાવેલાં અને સંદેશવ્યવહારના સંદર્ભથી વિખૂટાં પાડેલાં વાક્યોને આધારે અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ હવે ભાષાવિજ્ઞાન માટે નિરુપયોગી બની છે. પ્રયોગ અને સામર્થ્ય વચ્ચે ભેદ કરી, તેને સૈદ્ધાન્તિક આધારશિલા તરીકે લઈને ચાલતી અધ્યયનપદ્ધતિ વિષયના પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એકચની વિધાતક બની છે.
- (૩) જીવંત, કાલક્રમિક, મનો-ભાષા-વૈજ્ઞાનિક, વિકાસાશ્રિત સામગ્રી માનવીય ભાષા માટે અત્યંત પ્રસ્તુત છે.
- (૪) જેમાં લાઘવ ('સિમ્પ્લિસિટી')ના તત્ત્વને નિર્ણાયક ગણી તેને સિદ્ધાંત તેમ જ ઉપપત્તિ બંનેમાં ખપાવાતું હોય તેવા સ્વરૂપવાદ આતર સ્વરૂપવાદના તાંડવનો સર્વત્ર તિરસ્કાર થઈ રહ્યો છે.

સંપાદકીય

શબ્દકોશરચના પર પરિસંવાદ

કે રાલા યુનિવર્સિટીમાં મલયાળમ-શબ્દકોશ-વિભાગ તરફથી ધણા-વરસથી મલયાળમ ભાષાનો વિસ્તૃત ઐતિહાસિક શબ્દકોશ તૈયાર કરવાનું કામ વિશ્વવિદ્યાલય-અનુદાન-આયોગની આર્થિક સહાયથી ચાલે છે. ગયા માસની ૨૫થી ૨૯ તારીખોમાં તે વિભાગ તરફથી યોજાયેલ ભારતીય શબ્દ-કોશરચનાને લગતા રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં વિવિધ યુનિવર્સિટીઓના અધ્યાપકોએ ભાગ લીધો અને બધી મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓમાં શબ્દકોશો તૈયાર કરવાની અઘાવધિ પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ આપતા નિબંધો વંચાયા અને કોશરચના અંગેની સૈદ્ધાંતિક તથા વ્યાવહારિક સમસ્યાઓની ચર્ચા થઈ. ગુજરાતીમાં થયેલી કોશપ્રવૃત્તિ વિશે ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસે નિબંધ મોકલી આપ્યો હતો. મલયાળમ, તેલુગુ, કન્નડા, તુળુ, તમિળ, પંજાબી વગેરે ભાષાઓના પ્રમાણભૂત વિસ્તૃત કોશો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તૈયાર કરવાનું જે કામ ચાલે છે અને તે માટે તે તે રાજ્યો તરફ જે આર્થિક સહાય અપાય છે, તેમાંથી ગુજરાતે પ્રેરણા મેળવવી જોઈએ. ભારતીય વિશેષનામોના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયનમાં એક નવું પ્રસ્થાન.

કર્ણાટકમાં ઉડુપીમાં ૧૯૭૯ના નવેમ્બરની ૯, ૧૦, ૧૧ તારીખે ભારતીય સ્થળનામ મંડળનું પ્રથમ અખિલભારતીય સંમેલન મળી ગયું. મંડળ તરફથી ‘સ્ટડીઝ ઇન ઇન્ડિઅન પ્લેયૂસ નેચરઝ’ (ભારતીય સ્થળનામ પત્રિકા)નો પહેલો ગ્રંથ (સંપાદક : એમ. એન. કદ્દી, પ્રકાશક : ગીતા પૂક હાવૂસ, મૈસૂર) પણ પ્રકાશિત થયો છે. તેમાં સોળ લેખો અને એક ગ્રંથાવલોકન છે. સંમેલનના અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાનમાં પ્રા. વી. આય. સુબ્બલક્ષ્મીએ પ્રારંભે ભારતવર્ષમાં વિશેષનામવિજ્ઞાનના વિષયમાં થયેલા કાર્યની દ્રઢકી સંદર્ભસૂચિ આપી છે; અને તે સાથે તેમણે ‘ઇન્ટર્નેશનલ કમિટી ઓવ ઓનોમેસ્ટિક સોસાયટીઝ’ (૧૯૪૫માં યુનેસ્કો સાથે સંલગ્ન) અને ‘ઇન્ટર્નેશનલ સેન્ટર ફોર ઇન્ટરિયોર પ્લેયૂસ નેચરઝ’ (લુવિઅન, બેલ્જિઅમ)નો તથા આ વિષયનાં સામયિકો Onoma (૧૯૫૦થી), Acta (૧૯૩૮-૧૯૬૨) અને Names (૧૯૫૩થી) નો નિર્દેશ કર્યો છે. આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિક સંદર્ભમાં આ વિષયમાં કેટલુંક કામ ભારતમાં પણ થવા લાગ્યું છે. ‘ઓનોમા’ના ચોથા ગ્રંથમાં આર. વિશ્વનાથ રેડ્ડીએ ભારતીય સ્થળનામ-અધ્યયનોની સૂચિ પ્રકાશિત કરી હતી,

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૧]

જેની એક પૂર્તિ તે સામયિકના ૧૭મા અંક (૧૯૭૨-૭૩)માં કે. નચિમુથુએ પ્રકાશિત કરી છે. તેમનું આ વિષયનું પુસ્તક ‘મેથડોલજી ધન પ્લેયસ નેયમ સ્ટડીઝ’, ટ્રિવિડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક્સ એસોસિએશન તરફથી ટૂંક સમયમાં પ્રકાશિત થનાર છે. વાલ્ટરમાં ભરાયેલી જૂઠી ટ્રાવિડી ભાષાવિજ્ઞાની પરિષદમાં સ્થળનામસંશોધનને લગતા જ નિબંધો રજૂ થયા હતા. આ વિષયમાં કાર્યની હજી શરૂઆત જ થઈ છે અને કરવાનું કામ અત્યંત વિશાળ છે. ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી સામગ્રી તારવવા ઉપરાંત, આદિવાસીઓનાં વસતિસ્થાનોના પ્રભાવવાળાં સ્થળનામોની તપાસ પ્રાગૈતિહાસિક સાંસ્કૃતિક સંપર્કો પર પ્રકાશ નાખી શકે, તથા ક્ષેત્રીય ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ સ્થળનામોનો ઇતિહાસ ઉપયોગી નીવડે.

આ સંદર્ભમાં ગુજરાતનાં સ્થળનામો અને વ્યક્તિનામોની સામગ્રી માટેનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક સાધનો ખાસ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાત (અને રાજસ્થાન)માં લખાયેલી અસંખ્ય હસ્તપ્રતોની પુસ્તિકાઓ, પ્રબંધસાહિત્ય, અને વિશેષ તો ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ જેવા ગ્રંથોમાં તથા અનેક ચૈત્યપરિપાટીઓમાં વિશેષનામોના ભર્યા ભંડાર છે. જૈન તીર્થોના ઇતિહાસને લગતા સાહિત્યમાં, અટકોના સંગ્રહ ને વર્ગીકરણને લગતાં કેટલાંક લખાણોમાં, ડૉ. સાંડેસરાની પ્રેરણાથી શરૂ થયેલ સ્થળનામસંસદનાં થોડાંક પ્રકાશનોમાં, ડૉ. સાંકળિયાના પુસ્તકમાં, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના મૈત્રકોના ઇતિહાસ પરના પુસ્તકમાં અર્વાચીન સમયમાં ગુજરાતનાં વિશેષનામો પર જે થોડુંક કામ થયું છે તે જોવા મળશે. પરંતુ આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિને ઉપયોગમાં લઈને વ્યવસ્થિત કામ હજી શરૂ થયું નથી.^૧

ઇન્ટર્નેશનલ સ્કૂલ ઓવ ટ્રિવિડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક્સ

ત્રિવેન્દ્રમ (કેરાલા)માં ૧૯૭૨માં સ્થપાયેલ ટ્રાવિડી ભાષાવિજ્ઞાનમંડળે તેના પહેલા દાયકા દરમિયાન મુખ્યત્વે ટ્રાવિડી ભાષાઓને લગતા પરિસંવાદો, ભાષાવૈજ્ઞાનિક પરિપદો ને વ્યાખ્યાનો યોજીને તથા ત્રીશેક પુસ્તકો અને પોતાના સંશોધન-સામાયિકના આઠ ગ્રંથો પ્રકાશિત કરીને અસાધારણ પ્રગતિ સાધી છે, જેને માટે ડૉ. વી. આય. સુબ્બલક્ષ્મ અને તેમના સહયોગીઓ યશભાગી છે. ૧૯૭૭થી તે મંડળની નિશામાં ‘ટ્રાવિડી ભાષા-વૈજ્ઞાનિક આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય’ (‘ઇન્ટર્નેશનલ સ્કૂલ ઓવ ટ્રિવિડિઅન

૧. આ સંબંધમાં ‘ગુજરાતીના ઇતિહાસની કેટલીક સમસ્યાઓ’ (૧૯૭૬) તથા એશિયા અને ગુજરાતનાં વ્યક્તિનામોને લગતા ‘ભાષાવિમર્શ’ ૨, ૪માં પ્રકાશિત લેખો ઉપયોગી જણાશે.

લિંગ્વિસ્ટિક્સ')ની સ્થાપના થઈ છે. તેના ઉદ્દેશોમાં દ્રાવિડી ભાષાઓ અને બોલીઓનો અભ્યાસ, દ્રાવિડી ભાષાઓ અને બોલીઓના સંદર્ભમાં ભાષિક આધાનપ્રદાન અને ભાષામિશ્રણનો અભ્યાસ તથા સમાજ-ભાષા-વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ, ભાષાસિદ્ધાન્ત, વિનિયુક્ત ભાષાવિજ્ઞાન અને ભાષાશિક્ષણને લગતાં સંશોધનનો સમાવેશ થાય છે. મંડળને તથા વિદ્યાલયને દક્ષિણનાં રાજ્યો, કેન્દ્રીય વિદ્યાકીય નિગમો અને દાતાઓ તરફથી આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે. વિદ્યાલયમાં એક ગુજરાતીના અધ્યાપકની નિયુક્તિ માટે ગુજરાત સરકારે ચાલુ વર્ષથી પાંચ વરસ માટે સહાય આપી છે, જેને અન્વયે ગુજરાતીના ઐતિહાસિક વ્યાકરણ પર કામ ચાલી રહ્યું છે તથા ઇતરભાષીઓને માટે ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણનો એક પાઠ્યક્રમ ચાલી રહ્યો છે. મંડળે ચોન્નલા પરિસંવાદો અને પરિષદોમાં તથા તેના સંશોધન-સામયિકમાં ભારતીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્વાનોનો સક્રિય સાથસહકાર પ્રાપ્ત થયેલો છે. હમણાં જ પ્રકાશિત થયેલ IJDL ના નવમા ગ્રંથના પહેલા અંકમાં ત્રિશિષ્ટ વિષયના લેખો ઉપરાંત ક્ષેત્રીય ભાષાવિજ્ઞાનને લગતા (ફ્લેલેમિલ, હેસ્ટન), દ્વિભાષિતાને લગતા (સાત્થવર્થ), સ્થળાન્તરના સિદ્ધાંતોને ચર્ચતા (કૃષ્ણકુમારી) અને ભારત-યુરોપીય આખ્યાતિક રૂપતંત્રની વિચારણા કરતા (પોલોમે) લેખો વ્યાપક રસના છે. સંસ્થાનાં પ્રકાશનોનું ધોરણ ઊંચું છે. તેમાં 'કોન્ટેક્ટ એન્ડ કન્વર્જન્સ ઇન સાવ્થ એયુશન લેંગ્વિજિઝ' (સંપા. : સાત્થવર્થ અને આપ્ટે, ૧૯૭૪) જેવાં કેટલાંક પ્રકાશનો વ્યાપક સંદર્ભમાં પણ મહત્વ ધરાવે છે.

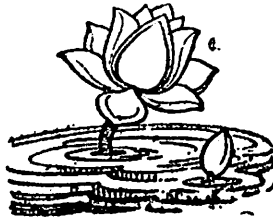
‘ભાષાવિમર્શ’ અંગે માહિતી

[ફોર્મ નં. ૪ — નિયમ નં. ૮ ની રૂઝ]

૧. પ્રકાશનનું સ્થળ	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૯
૨. પ્રકાશનની સામયિકતા	ત્રૈમાસિક, દર ત્રણ માસે પ્રગટ થતું.
૩. મુદ્રકનું નામ	કાન્તિભાઈ મ. મિસ્ત્રી
રાષ્ટ્રીયતા	ભારતીય
સરનામું	આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ-૧
૪. પ્રકાશકનું નામ	રઘુવીર ચૌધરી
રાષ્ટ્રીયતા	ભારતીય
સરનામું	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૯
૫. તંત્રીનું નામ	હરિવલ્લભ ભાયાણી
રાષ્ટ્રીયતા	ભારતીય
સરનામું	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૯
૬. જે અખબારના માલિક હોય તે શખ્સોનાં અને કુલ થાપણના એક ટકાથી વધારે રોકનાર ભાગીદારો અથવા રોકોદારોનાં નામ અને સરનામાં	ટ્રસ્ટીઓ : શ્રી. એચ. એમ. પટેલ, શ્રી. હમાશંકર નેશી, શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ, શ્રી. ગુલાબદાસ શ્રોતર, શ્રી. ચરાવન્ત શુક્લ સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૯

જો શબ્દનો જયોતિ સર્વત્ર પ્રકાશતો ન હોય તો
આખું ય વિદ્યે અધિકારમય બની જાય.

—કંડી

શુભેચ્છક

કનુભાઈ એન્જિનિયર્સ પ્રા. લિં.

૩, મેંગો લેન, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૦૧

જી.એમ ડી.સી. પ્રદાન કરે છે

**ફ્લોરસ્પાર મેટાલર્જિકલ અને એસિડગ્રેડ સિલિકાસેન્ડ
વિવિધ મેશ સાધનમાં**

અને

બોક્સાઇટ

વિવિધ ગ્રેડનો તથા લિગ્નાઇટ

વધુ વિગત તથા ખનીજપ્રાપ્તિ માટે સંપર્ક સાધો :-

ગુજરાત મિનરલ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ

ગુજરાત સરકારનું જાહેર સાહસ

ખનીજલવન, નેહરુપુલ સામે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

GRAM : MINCORP

ફોન : ૭૬૩૭૫-૭૬-૭૭-૭૮

ટેલેક્ષ : જીએમડીસી એએમ-૦૧૨-૩૨૦

ALWAYS INSIST ON RUSTOM FABRICS

- * 100% Polyester Printed Shirting and Dress Materials**
- * Wash & Wear Dyed Poplins & Prints**
- * Fancy Screen Print, Poplins, Cambrics etc.**
- * "SANFORIZED" Poplins, Checks, Dyed Merc.**

**RUSTOM MILLS
&
INDUSTRIES LTD.**

R. B. No. 131, AHMEDABAD - 380001

Grams : "Uplift"

Telex : 012-489

Tele. : 24327

& 24428

ARROCOL

- ARROCOL - SH** : Synthetic Resin Adhesive
for Furniture Industries
- ARROCOL - AC-31** : Rubber Adhesive for
Footwear Industries
- ARROCOL - PLV** : Poly Vinyl Acetate
Emulsion for Textile
Finishing
- ARROCOL - 888** : For Sticker Adhesive

Manufactured by
**Aristo Chemicals Private
Limited**

814, Parekh Market,
39, Kennedy Bridge, BOMBAY - 400 004

Phone 359758

Cable : Seematit

साधाविमर्श : १६८० : १]

“અરે, ફેવિકોલ હોય પછી કીંગલી બનાવવામાં કેટલી યાર!”

ચાલો કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
ફેવિકોલ આપ પાણુ આવાં અનેક કામ
ટે સહા હાથવશું જ રાખો, ગમે ત્યારે
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની જ !

પૌલ ઇન્ડિયા હૅન્ડીક્રાફ્ટ ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજ
મજ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
કુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ કાવે તે ચોંટાડો :
કાગળ • થર્મોકોલ • લાકડું • કામડ
માટીની ચીજ-વસ્તુઓ • આલેશાં ને
લાંબી કાચીખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
ઝિન ગોસ્ટેસિવ જલદી અને મજબૂત રીતે
ઝોંટાડી દે છે.

જા પણુ દરેક વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુધક,
જર ને સફાઈદાર !

ઝોંટાડવા માટે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ
કારીગરોનું માનીતું અનંદ ગોસ્ટેસિવ.

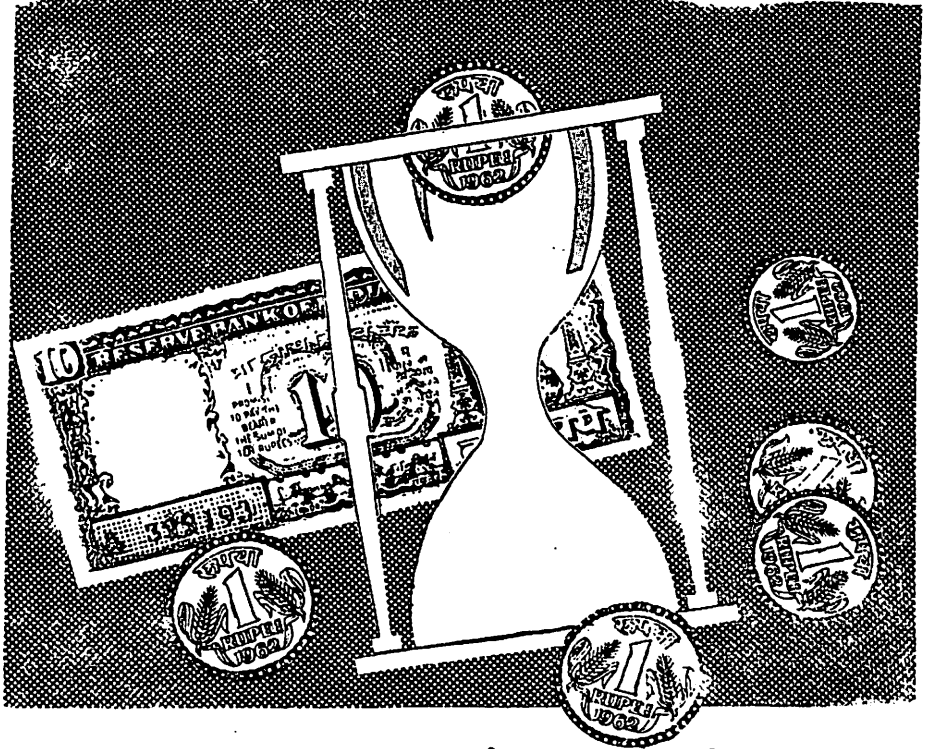

Courtesy:
HTTC, Bombay

ઉ પિલિટાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. બો., રૂ. ૧૧૦૮૪, સુબર્ષ ૪૦૦ ૦૨૦ નો રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક

9 વર્ષમાં બમણા

સાત વર્ષોથી રાષ્ટ્રીય બચત પત્રો [પાંચમી શ્રેણી] માં બાણી દાકો

- રૂ. ૧૦૦ જામા કરાવી
- ૭ વર્ષ રૂ. ૨૦૪-૫૦ મેળવો.
- ૧૦.૭૫ ટકા ચ.વૃ. વ્યાજ
- કરચુકત વ્યાજ
(રૂ. ૩૦૦૦ સુધી)
- સંપત્તિવેરામાં રાહત
(રૂ. ૬૦૬ લાખ સુધી)

વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો :
સહાયક નિયામક, નાની બચત,
રાજકોટ/વડોદરા/પાર્શ્વનાથ
એમ્બર્સ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ,
પોસ્ટ એડ્રેસ, અધિકૃત એજન્ટો,
ક્લેક્ટર કચેરી, પ્રાદેશિક નિયામક,
રાષ્ટ્રીય બચત સંસ્થા,
લાલ હરવાળ, અમદાવાદ.

સંયુક્ત સચિવ, નાની બચત, ગુજરાત રાજ્ય.

મને ના રાજ્યની ઇચ્છા કે ના વૈકુંઠની તમા,
મોક્ષને મેળવી મારે કરવું શું હે જગત્પતા ?
ઇચ્છું છું એટલું તાત, વર્ષા અમૃતની થાને,
સર્વથા પામણે નાશ સંતાપ પ્રાણી માત્રનો.

— ઇન્દુલાલ ગાંધી

Space donated by

Messrs The Atul Products Ltd

ATUL, W. Rly, Dist. Bulsar

Pin code : 396 020
